

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Магістерська робота

Освітній ступінь – магістр

На тему:

«Брацлавський хасидизм: доба р. Нахмана та р. Натана (остання третина 18 ст. – пер. пол. 19 ст.)»

Виконав:

студент 2-го року навчання, спеціальності: 032 «Історія та археологія»
Освітньо-наукової програми «Історія (Юдаїка)»
Вронський Микола Олексійович

Науковий керівник:

Туров Ігор Вікторович, доктор історичних наук, доцент

Рецензент:

Козерод О.В., доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім.І.Ф. Кураса НАН України

Магістерська робота захищена з оцінкою _____

Секретар ЕК _____

«_____» _____ 2024 р.

Декларація академічної доброчесності

студента НаУКМА

Я, Вронський Микола Олексійович, студент 2 р. н. факультету гуманітарних наук, спеціальності: 032 «Історія та археологія» ОНП: «Історія (Юдаїка)», адреса електронної пошти: m.vronskyi@ukma.edu.ua, підтверджую, що написана мною магістерська робота на тему **«Брацлавський хасидизм: доба р. Нахмана та р. Натана (остання третина 18 ст. – пер. пол. 19 ст.)»** відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1- 3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомлений;

- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;
- згоден на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unicheck.
- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

Вронський М.О.

АНОТАЦІЯ

магістерської роботи

Тема: «Брацлавський хасидизм: доба р. Нахмана та р. Натана (остання третина 18 ст. – пер. пол. 19 ст.)»

Автор: студент 2-го р. н. другого (магістерського) рівня вищої освіти, спеціальності 032 «Історія та археологія» освітньо-наукової програми «Історія (Юдаїка)» Вронський Микола Олексійович

Науковий керівник: Туров Ігор Вікторович, доктор історичних наук, доцент

Захищена: «___» _____ 2024 р.

Короткий зміст роботи: Магістерська робота присвячена аналізу розвитку брацлавського хасидизму в період життя двох ключових його представників – рабі Нахмана з Брацлава (як засновника руху) та рабі Натана Штернгарца (його найближчого учня та секретаря, який зафіксував у письмовому вигляді вчення Нахмана та послідовно видавав після смерті Вчителя). В роботі проведено загальний огляд історії брацлавської єврейської громади, охарактеризовано основні концепції хасидизму до появи вчення рабі Нахмана задля більшого розуміння контексту і розуміння особливостей саме брацлавського руху. В якості джерельної бази виступають ключові праці авторства самого рабі Нахмана та рабі Натана (так звані «брацлавські джерела»), ключові історіографічні праці (Ш. Дубнова, А. Гріна, Ш. Магіда, І. Турова), що стосуються хасидизму, як загалом, так і суто брацлавського руху; спогади нащадків представників брацлавського хасидизму (Йосеф Лев-Кохав (Штернгарц), Олени Ходос), матеріали з фондів Державного архіву Вінницької області, Державного архіву Хмельницької області та Державного архіву Черкаської області). Робота побудована на вступі, 3 розділах, висновках, списку використаних джерел та літератури та 7 додатків. У першому розділі розглядаються історичні передумови появи брацлавського

хасидизму, у другому та третьому - основні концепції даного руху з оглядом брацлавської літератури, висвітлено життєвий шлях рабі Нахмана та рабі Натана, проведено огляд формування ключових практик брацлавського руху.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ПОЯВИ БРАЦЛАВСЬКОГО РУХУ	11
1.1 Огляд історії євреїв Брацлавщини	11
1.2 Загальний огляд історії хасидизму. Особливості вчення.	17
1.3 Ісраель бен Еліезер – засновник хасидського руху.....	25
1.4 Критика хасидизму в радянській історіографії.....	28
РОЗДІЛ 2. НАРИС ІСТОРИЇ ВЧЕННЯ. Р. НАХМАН ТА Р. НАТАН.....	34
2.1 Життєвий шлях рабі Нахман	34
2.2 Луріанська кабала і Зогар в основі поглядів рабі Нахмана.....	53
2.3 Огляд ключових брацлавських праць авторства р. Нахмана та р. Натана..	55
2.4 Відомості про рабі Натана та родину Штернгарц.....	58
2.5 Спогади про брацлавських хасидів	62
РОЗДІЛ 3. ОСТАННІ РОКИ ЖИТТЯ НАХМАНА. КУЛЬТ ПАЛОМНИЦТВА ДО УМАНІ.....	65
3.1 Переїзд рабі Нахмана до Умані та останні роки життя	65
3.2 Після смерті рабі Нахмана.....	67
ВИСНОВКИ.....	71
ДОДАТКИ.....	81

ВСТУП

Виникнення хасидизму, безсумнівно, справило великий вплив на історію європейського єврейства. В свою чергу, брацлавська течія хасидизму в достатньо короткий проміжок часу охопила єврейське населення на територіях історичного Поділля та надалі характеризувалась стрімким збільшенням кількості послідовників. Водночас, на цей факт накладається те, що після смерті ребе Нахмана течія не мала фактичного керівника, оскільки він не залишив духовного спадкоємця. Брацлавський хасидизм характеризується відсутністю династичності, на відміну від інших хасидських течій (напр., як Шнеєрсони в ХАБАД-і, Тейтельбауми в сатмарському хасидизмі, Тверські в чорнобильському хасидизмі тощо). З цієї причини приклад брацлавської течії можна вважати в певному сенсі унікальним, оскільки кількість прихильників постійно зростала, навіть за відсутності фактичного духовного лідера, хоча для хасидизму наявність духовного провідника є одним з найважливіших факторів.

На території України існувала велика кількість єврейських громад, які мали більш-менш подібну структуру керування та соціальної організації, але з появою хасидизму на цих землях відбулись суттєві зміни і кожна громада набула власне вчення, власний погляд на життя та часто не була схожою на інші. Кожен хасидський напрямок мав свої особливості.

В Середні віки та на початку Нового часу єврейський народ існував в сукупності громад, які являли собою релігійні спільноти. Формат релігійного лідерства визначався визначався релігією та віровченням, тому саме релігійна ідеологія і організація релігійної громади мають безпосередній вплив на історію єврейського народу, тому дослідження хасидизму мають важливу роль в контексті досліджень загальної історії євреїв.

Традиційно вважається, що ідеологічною основою течії слугують матеріали, які системно збирав та видавав учень рабі Нахмана – Натан з Брацлава (в літературі інколи фігурує як Натан з Немирова / Натан бен

Нафтالی-Герц Штернгарц. Рабі Натан вважається неофіційним керівником брацлавської течії після смерті ребе Нахмана.

Особистість рабі Нахмана справила суттєвий вплив на брацлавську течію, а майже всі настанови, сформовані рабі Нахманом, зберігаються та виконуються по сьогоднішній день. Одним з найбільш яскравих прикладів є зростаючий з кожним роком інтерес хасидів до паломництва на могилу рабі Нахмана до Умані в період єврейського нового року (Рош а-Шана). Важливо зауважити, що в останні роки в активно підіймається питання перенесення могили рабі Нахмана до Ізраїлю і часто головною «проблемою» в цій справі відзначається виключно юридична складність такої процедури. Проте, доцільно було б зазначити, що поховання Нахмана в Умані, поруч із євреями – жертвами Коліївщини – було його власним прагненням, тому з даної причини було б несправедливо проводити будь-які зміни.

Наукова новизна. Наразі в українській історіографії наявна невелика кількість праць з хасидизму, які розглядають і становлення брацлавської течії в контексті загальної історії хасидизму. В даній роботі відповідно до поставленої мети фокус відводиться більш детальному розгляду історії становлення брацлавського хасидизму, впливу особистого шляху та поглядів рабі Нахмана на розвиток даної течії, ролі рабі Натана в збереженні та розвитку даного вчення після смерті його Вчителя. Зокрема, розглянуто біографію рабі Нахмана, вперше публікуються архівні документи (за матеріалами Державного архіву Хмельницької області) генеалогічного характеру, що стосуються родини рабі Натана Штернгарца та дозволяють більш глибоко дослідити аспекти розвитку брацлавської єврейської громади. При генеалогічній розвідці архівних матеріалів (власне метричних книг та ревізьких казок по м. Брацлав) виявлено, що їх збереженість є частковою, що унеможливує повне відтворення родини Штернгарц в м. Брацлав у першій половині 19 ст. В пізніші роки - з другої половини 19 ст. та до 1917 року прізвище Штернгарц (в різних форматах написання) фігурує в архівних

документах по м. Тульчин Серед представників прізвища (нащадки р. Натана) мешканці Брацлава, Печори, Тульчина, Немирова.

В зарубіжній історіографії наявні ґрунтовні праці, що стосуються історії брацлавського хасидизму, проте часто носять міждисциплінарний характер, оскільки знаходяться на перетині історії, філософії, літературознавства, релігієзнавства, тощо.

Мета дослідження полягає у встановленні основних чинників формування та розвитку брацлавського хасидизму та продемонструвати особливості даної течії.

Об'єкт дослідження – брацлавський хасидизм періоду рабі Нахмана та рабі Натана (остання третина 18 ст. – першої половини 19 ст.) .

Предмет дослідження – хасидизм як релігійно-філософська течія в юдаїзмі, її історичний контекст.

Завдання дослідження:

1. Визначення основної ідеологічної бази брацлавського хасидизму.
2. Визначення впливу особистості духовного лідера – рабі Нахмана, та його учня – рабі Натана на подальший розвиток брацлавського хасидизму.
3. Впорядкування біографічних відомостей про рабі Нахмана та рабі Натана.

Методологічну базу дослідження становлять метод критичного аналізу джерел, метод періодизації, історико-системний метод.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1772-кінець 1840-х рр. Перший розділ присвячений розгляду етапів розвитку міста Брацлав (як майбутнього центру брацлавського хасидизму) та появи в ньому єврейського населення, а також періодизації та основних чинників формування хасидизму як такого. В другому розділі розглядається безпосередньо життєвий шлях духовного лідера брацлавського хасидизму – рабі Нахмана. В третьому розділі розглядається переважно період останніх років життя та роки після смерті рабі Нахмана (1810 р.) до кінця 1840-х рр.

Географічні межі дослідження – Річ Посполита, Російська імперія, Брацлавське воєводство, Брацлавська губернія, Подільська губернія, місто Брацлав, місто Умань.

Історіографічна база дослідження. Одним з перших дослідників постаті рабі Нахмана не з числа представників хасидського руху був ¹Гілель Цейтлин¹ Цейтлин не проводить критичного аналізу стосовно джерел, на які спирається при написанні публікацій про р. Нахмана. Проте, ключовою перевагою праць є впорядкування з різних джерел розповідей про життя рабі Нахмана та глибинному аналізі месіанського руху в контексті творів рабі Нахмана ². Постать рабі Нахмана фігурує в працях Самуеля (Шмуеля) Аби Городецького (S. A. Horodetzky, R. Nachman Mibratzlaw³), в контексті загального дослідження хасидизму, яка містить достатньо обмежені біографічні відомості про нього.

Філософськими дослідженнями хасидизму, зокрема, і брацлавської течії займався Мартін Бубер. У 1906 р. він видає «Казки рабі Нахмана» (нім. «Die Geschichten des Rabbi Nachman», в пізнішому перекладі на англ., «The Tales of Rabbi Nachman»), що фактично є вільним перекладом розповідей рабі Нахмана на німецьку мову. Дана праця містить і оповіді про візит рабі Нахмана до Святої Землі.

Йосеф Вайс проводить достатньо глибокий аналіз теми брацлавського хасидизму та життя і вчення рабі Нахмана. Він видає серію статей впродовж 1952-1969 рр., які були об'єднані в одну працю (Мехкарім ба-хасидут Браслав – «Праці по брацлавському хасидизму», 1974 р.). На думку Вайса, у випадку

¹ Гілель Цейтлин (1871-1942 рр.) – релігійний єврейський письменник, філософ та публіцист. Серед його творчого спадку велика кількість праць, присвячених темі хасидизму. Серед праць, що стосуються рабі Нахмана найбільш відомі «Рабі Нахман мі-Браслав, хаяв, сфарав ве-торато» (1910 р.) та «Реб Нахман Брасловєр, дер зеєр фун Подоліє» (1932-1933). Досліджував єврейський містицизм, перекладав з арамейської на іврит книгу Зогар.

² 2. • Артур Авраам Грин. Страдающий наставник. Жизнь и учение рабби Нахмана из Брацлава. Издательство: Мосты культуры / Гешарим, с. 40-41

³ Городецький Шмуель - єврейський історик. До 18 років виховувався в традиційному дусі, вивчав Талмуд, основи хасидизму, цікавився кабалою. Пізніше познайомився з творами прихильників Гаскалі та зайнявся самоосвітою. Після погромів 1905-1906 років залишив Україну та з 1908 р. жив у Швейцарії та Німеччині. У 1938 р. оселився у Тель-Авіві. Городецький був редактором літературно-наукової збірки на івриті «Гагорен» (1897–1928). Його велика бібліотека зберігається в Бет-Файтловічі в Тель-Авіві.

дослідження такої зануреної у свою справу особи, як рабі Нахман, не можна відокремлювати вивчення його життєвого шляху від дослідження його розумової діяльності. Вайс аналізує повчання та розповіді рабі Нахмана. Вайс доказує, що в розповідях Нахмана центральною фігурою виступає він сам.

Структура дослідження. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. У першому розділі розглядаються історичні передумови розвитку єврейської громади у Брацлаві, розвитку хасидизму як такого. У другому та третьому розділі сформовано основні ідеологічні особливості брацлавського хасидизму, розглянуто життєвий шлях рабі Нахмана як духовного лідера руху, роль рабі Натана Штернгарца на розвиток брацлавського хасидизму як за життя рабі, так і після його смерті.

У висновках узагальнено результати дослідження.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ПОЯВИ БРАЦЛАВСЬКОГО РУХУ

1.1 Огляд історії євреїв Брацлавщини

Оскільки Брацлав у перші десятиріччя 19 ст. став осередком діяльності рабі Нахмана та рабі Натана, для більш детального розуміння треба розглянути передісторію і, власне, історію локальної єврейської громади.

В період пізнього Середньовіччя Брацлав вважався прикордонним містом, оскільки знаходився на межі Князівства Литовського, Королівства Польського, Молдавського князівства та Кримського ханства. За рахунок такого розташування місто мало важливе значення як в адміністративному, так і у військовому плані.

Відомо, що у 1393 р. після смерті братів Коріатовичів Брацлав з іншими містами Поділля перейшов під управління Федіра Коріатовича. Проте, після вигнання Федіра Литовським князем Вітовтом східна частина Поділля, куди входило і місто Брацлав, переходять під управління Дмитрія Корибута. У 1399 р. після загибелі Дмитрія, управління Брацлавщиною переходить до його сина Федіра Корибутовича Несвицького⁴.

Джерела^{5 6} свідчать про наявність єврейського населення в Брацлаві з часів пізнього середньовіччя. Більше того, вже на той період відзначається важлива роль єврейського населення при обороні міста в період нападів з Криму.

⁴ Город Брацлав и его храмы. По поводу столетия Подольской епископской кафедры, именованной сначала Брацлавской и Подольской. Историческая записка. Священника Гавриила Григоренка. Каменец-Подольск, 1896 г.

⁵ Shtetl un shtetlekh in Ukraine un in andere teyln fun Rusland : forshungen in Yidisher geshikhte un Yidishn lebenshtayger OSHEROWITCH, MENDL, 1889-1965

⁶ Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. Под общей редакцией д-ра Л. Каценельсона и барона Д. Г. Гинцбурга. Т. 4, 1909 г.

У 1432 р. під час польсько-литовської війни місто було осаджене поляками і вважається, що Князь Федір Корибутович в якості непокори спалив брацлавський замок та відступив зі своїм гарнізоном.

У 1434 році по завершенні польсько-литовської війни Західне Поділля приєднане до Польщі, а Брацлав залишився у складі Литви, де і залишався до Люблінської унії у 1569 р., після чого знаходиться у складі об'єднаної Речі Посполитої.

У 1479 та 1497 р. місто було пограбоване татарами⁷. Наявні згадки про те, що у 1479 році при руйнуванні Брацлава загинуло 600 мешканців міста, серед яких було 400 осіб єврейського населення⁸, що складає дві третини від загальної кількості жертв. Проте невідомо, на які саме статистичні джерела спираються автори і чи є об'єктивною дана оцінка.

В єврейських джерелах наявна інформація, що при нападі на Брацлав у 1551 р. армії Девлет-Герая євреї міста героїчно стали на захист, в той час, як гарнізон з частиною населення відступили^{9 10}.

Трагічними для місцевого єврейського населення були і події 1569 р., коли місто було атаковане військами Северина Наливайка та Криштофа Косинського¹¹.

За результатами Люблінської унії виникає Брацлавське воєводство з Вінницьким та Брацлавським повітами і Брацлав стає центром Брацлавського воєводства. В зв'язку з систематичними нападами з боку татар та козаків, з метою забезпечення, брацлавська шляхта прохає уряд про переміщення всіх адміністративних та судових установ з Брацлава до Вінниці. Після цього роль міста постійно знижується, оскільки воно вже не відіграє ключової ролі (лише з адміністративної точки зору, оскільки він все одно залишався важливим в

⁷ Город Брацлав и его храмы. По поводу столетия Подольской епископской кафедры, именованной сначала Брацлавской и Подольской. Историческая записка. Священника Гавриила Григоренка. Каменец-Подольск, 1896 г.

⁸ Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. Под общей редакцией д-ра Л. Каценельсона и барона Д. Г. Гинцбурга. Т. 4, 1909 г.

⁹ Shtetl un shtetlekh in Ukraine un in andere teyln fun Rusland : forshungen in Yidisher geshikhte un Yidishn lebenshtayger OSHEROWITSH, MENDEL, 1889-1965

¹⁰ Див. 8

¹¹ Те саме.

аспекті оборонному). У 1631 р. королем Сигизмундом III було наказано побудувати при брацлавському замку будинок для земського суду та зберігання актів. Після цієї події місто знову починає набувати важливої ролі на Поділлі.

Період Хмельниччини є найбільш кривавим в історії євреїв не лише подільських земель, а й інших регіонів сучасної України. Відомо, що в цей час єврейська громада Брацлава була повністю знищена.

В наступне десятиріччя в місті знову оселяються єврейські родини.

Бачимо, що єврейська громада Брацлава на різних етапах суттєво страждала від збройних нападів на місто. Періодом одного з найбільших занепадів брацлавської єврейської громади без перебільшення можна вважати 17 століття, оскільки відомо, що у 1616 році в місті жило 18 євреїв¹² (за іншою думкою, мова йде про кількість єврейських будинків, що все одно свідчить про невелику частку єврейського населення для достатньо великого міста на той час).

Збереглися статистичні дані по кількості єврейського населення в Брацлаві в період 1765-1790.

Таблиця 1.1 *Кількість єврейського населення Брацлаву та брацлавського кагалу*¹³ у другій половині 18 ст. за матеріалами переписів, осіб^{14 15}

Рік	Брацлавський кагал	м. Брацлав
1765	195	101
1776	146	83
1784	279	177
1787	338	178
1790	398	221

¹² Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. Под общей редакцией д-ра Л. Каценельсона и барона Д. Г. Гинцбурга. Т. 4, 1909 г.)

¹³ Кагал – єврейська громада на польських землях періоду 16-19 ст.

¹⁴ Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. – Ч. 5: [Акты о городах (1432-1798)]. – Т. II. – Вып. 1: Переписи еврейского населения в юго-западном крае в 1765-1791 гг. – К., 1890. – 1287 с.

¹⁵ Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. Под общей редакцией д-ра Л. Каценельсона и барона Д. Г. Гинцбурга. Т. 4, 1909 г.

У 1789 році був проведений опис брацлавського замку та міста. Згідно з джерелами¹⁶, внаслідок війни та чуми, населення Брацлаву було дуже малим, а саме налічувало 22 єврейських будинки, 65 християнських, які були розташовані в передмістях – Чернишовці, Слобідці, Пархіловці та Павликівці.

У 1793 році Брацлав входить до складу Російської імперії. У 1795 р. центром Брацлавської губернії стає місто Вінниця, а Брацлав стає повітовим містом (пізніше обидва міста у складі об'єднаної Подільської губернії). Відомо, що Брацлав спіткали пожежі у 1810-1811 рр. (масштаби наслідків невідомі) та 1822 р. (значні руйнування). За матеріалами метричних книг по Тульчину з 12 червня по 2 серпня 1848 року фіксується велика кількість смертей від холери. За цей період зареєстровано 353 таких смерті. Переважно серед померлих мешканці м. Тульчин, але зазначаються і записи по мешканцям Брацлава (а також Немирова, Тростянця та Михайлівки).

Відомо, що у 1860 році в Брацлаві налічувалось 2061 особа єврейського населення, 2185 – православних, 531 католик та 40 «розкольників». Як бачимо, частка єврейського населення в цей період була значною і кількість євреїв майже рівна кількості православних.

Вже у 1896 р. єврейське населення Брацлава складало 3999 осіб (чоловіків та жінок).

В православних джерелах дореволюційного періоду з опису Брацлаву¹⁷ можемо спостерігати достатньо цікаву згадку.

Окрім цього собору, в місті до (18)40 років, на самій незначній відстані від собору, не більше ніж в 150 сажнів, знаходилась також дерев'яна церква в ім'я св. Миколая – в 30 роках згоріла; дзвіниця цієї церкви стояла ще, як кажуть старожили, у 1854-1855 році та по вітхості була розібрана. Нажаль, доводиться побачити тут, що доручене було приниження святого місця: там, де був храм, тепер єврейські будинки.

¹⁶ Город Брацлав и его храмы. По поводу столетия Подольской епископской кафедры, именованной сначала Брацлавской и Подольской. Историческая записка. Священника Гавриила Григоренка. Каменец-Подольск, 1896 г.

¹⁷ Город Брацлав и его храмы. По поводу столетия Подольской епископской кафедры, именованной сначала Брацлавской и Подольской. Историческая записка. Священника Гавриила Григоренка. Каменец-Подольск, 1896 г.

Достатньо цікавим є розуміння конкретизації, що на цьому місці знаходяться саме єврейські будинки – виокремлення конфесії власників будинків. Тобто, мова йде не про побудови як такі на священному місці, а саме через те, що побудували тут будинки євреї.

Станом на кінець 19 століття, в Брацлаві існували декілька кладовищ, а саме – православне, яке мало достатньо бідне облаштування – замість огорожі лише канава та відсутня навіть каплиця; католицьке – виокремлене кам'яною стіною та з цегляною каплицею; кладовище «розкольників» та єврейське кладовище. Стосовно єврейського кладовища зазначено наступне:

Найдавніше з наявних кладовищ, судячи з кількості могил, здається, єврейське, яке розташоване на скелястій місцевості, що знаходиться над р. Бугом – вдалині від міста¹⁸.

Відомо, що на прибутті Архіпастиря Подільського до Брацлаву на святкування сторіччя Подільської Єпархії – Преосвященнішим Димитрієм, окрім міського голови Лескевича був присутній і казенний рабин Гройсман, і адвокат Вольф Уманський – від єврейської громади – виказавши таке:

Преосвященніший Владико! Не відмовте благословити і євреїв миром,,

на що Архіпастир відповів:

Благословляю всіх євреїв, благаю Бога, щоб завжди панував мир між ними і християнами.

За даними перепису 1897 р. в Брацлавському повіті загалом налічувалось приблизно 240 тис. осіб населення, серед яких було 28352 особа єврейського населення, що становить майже 12% єврейського населення від загальної кількості мешканців. У Брацлаві за даним переписом на 1897 рік – 7863 особи, серед яких – 3290 євреїв, що складає майже 42% від загальної кількості мешканців міста. Найпоширенішими видами заняття серед єврейського

¹⁸ Город Брацлав и его храмы. По поводу столетия Подольской епископской кафедры, именованной сначала Брацлавской и Подольской. Историческая записка. Священника Гавриила Григоренка. Каменец-Подольск, 1896 г.

населення Брацлава та Брацлавського повіту були виготовлення одягу та торгівля.

Дубнов називає період другого та третього розділів Речі Посполитої кризовим в історії єврейських громад Волині, Поділля, Литви та Білорусі¹⁹.

В цей період зростає актуальність єврейського питання та відношення до єврейської спільноти з боку російського керівництва, оскільки новоприєднані території мали велику частку єврейського населення. Тут мова йде про суттєві економічні обмеження (окрема податна група). Перед другим поділом Речі Посполитої російське керівництво видає закон про межу осілості, що обмежує єврейське населення від можливості переселення в так звані "внутрішні" губернії. У 1791 році таке обмеження закріплюється указом Катерини 2, який зазначає наступне: "евреи не имеют права записываться в купечество во внутренние российские города и порты, а только дозволено им пользоваться правом гражданства и мещанства в Белоруссии". Додатково даним указом було дозволено мати право громадянства окрім білоруських губерній також і в Катеринославському намісництві та Таврійській області. Межі смуги осілості впродовж наступних років зазнавали значних змін. Зокрема, указ від 23 червня 1794 року передбачав розширення смуги осілості єврейського населення і включав в себе Мінську губ., Ізяславську (пізніше, Волинську), Брацлавську (пізніше Подільську), Полоцьку (Вітебську), Могильовську, Київську, Чернігівську, Катеринославську, та область Таврійську.

Дубнов доволі чітко характеризує політику російської влади відносно новоприєданого єврейського населення:

Увійшовши до складу нової Росії, мільйонна єврейська маса навряд чи могла передбачити, що первісна старомосковська політика замикання дверей перед цілим народом залишиться однією зі священних заповідей російського режиму протягом усього 19 століття і буде заповідана ним 20-му.

¹⁹ Дубнов, С. М. Новейшая история еврейского народа. Т. 1 : (1789-1848 г.)

Окрім обмежень в проживанні у "внутрішніх" губерніях імперії, указ 1794 року містив додаткові важливі обмеження – економічні, а саме – податі. Для євреїв, які бажали записатись в міщанство та купецтво, були сформовані достатньо дискримінаційні та принизливі вимоги платити встановлений податок вдвічі більший, ніж для міщан та купців християнського віросповідання. Водночас їм надається можливість виїхати з території імперії, в разі, якщо вони не згодні, але з умовою сплати штрафу в розмірі трьохрічної подвійної податі. Можемо бачити, що на євреїв і в цілому накладались обмеження у пересуванні (водночас християнське населення такі обмеження не зачіпали).

1.2 Загальний огляд історії хасидизму. Особливості вчення.

Засновником хасидизму традиційно вважається Ізраель бен Еліезер (також відомий як Баал Шем Тов, скорочено – Бешт, дослівний переклад – «Володар доброго імені»).

Період з 1736 по 1760 р. в історіографічній літературі вважається першим поколінням хасидів²⁰.

Відомо, що за життя засновник хасидського руху – р. Ізраель Бааль Шем Тов (Бешт) не мав великої кількості послідовників. Число його учнів було достатньо обмеженим, в порівнянні з наступними етапами розвитку хасидизму. Найбільш відомими послідовниками Бешта були: Магід Дов Бер з Межирича, Яків Йосеф з Полонного, Пінхас з Корця, Єхіель Міхель зі Злочева, Нахман з Косова, Нахман з Городенки, Гершом з Кутова, Ар'є-Лейб з Полонного, Менахем-Мендл з Перемишля, Менахем Мендл з Бару, Менахем Нохум з Чорнобиля. Майже всі зазначені учні Бешта (окрім Якова Йосефа з Полонного) були кабалістами²¹.

Питання у тому, наскільки широко Бешт був відомим своїм сучасникам в якості популярного проповідника та цілителя-чудотворця, досі залишається

²⁰ Туров И. Ранний хасидизм: История. Вероучение. Контакты со славянским окружением. – К.: Дух і літера, 2003., с. 17

²¹ Ранний хасидизм: учение и его социально-исторический контекст. Туров І.В., Київ, 2013 р., с. 89

спірним, проте дослідження А. Гешеля, І. Еткіса, А. Рапопорта переконливо доводять, що своє містичне віровчення р. Ісраель Бааль Шем Тов викладав лише своєму найближчому колу послідовників, яке складалось, здебільшого, з кабалістів, які займалися елітарними духовними практиками задовго до знайомства з нею. Деякі зі сподвижників Бешта передавали його таємну доктрину своїм учням, але кількість присвячених в дане вчення аж до самої смерті Бешта залишалася незначною. Оскільки Ісраель Бааль Шем Тов не залишив після себе книг, його висловлювання, що наводяться в творах його найближчих учнів, були зібрані р. Ароном з Апат та видані під найменуванням «Кетер Шем Тов» (Вінець Доброго Імені)²².

У 1760 році помирає Бешт і його наступником стає рабі Дов Бер.

Періодом другого покоління хасидів вважаються 1760-1772 рр. (до смерті Магіда Дов Бера з Межирича). Даний етап розвитку хасидизму вважається таким, коли хасидизм з невеликих містичних об'єднань стає повноцінним релігійним рухом. Тоді ж з'являються перші двори цадиків, що були свого роду центрами різних напрямків вчення в цьому русі. На даному етапі хасидським віровченням зацікавлювались освічені люди, які проходили навчання в бейт-мідрашах²³.

Загалом, серед представників хасидизму роль цадика була дуже високою. Дом хасидського цадика часто був місцем, яке відвідувала велика кількість людей, сподіваючись або отримати ліки від хвороб, благословення, бачення майбутнього, або просто задля отримання поради.

Оскільки в хасидському світогляді цадик виступає в посередництві між Ізраїлем та Богом, хасид зобов'язаний вірити своєму цадіку, а також підтримувати його в матеріальному плані. Таким чином, цадик міг утримуватись на кошти громади, задля того, щоб мати більше часу для служіння Богу. Загалом, така концепція поступово переросла у

²² Ранний хасидизм: учение и его социально-исторический контекст. Туров І.В., Київ, 2013 р., с. 87

²³ Місце, де вивчались головним чином Талмуд, Тора та інші ключові праці юдаїзму.

матеріалістичний підхід до релігії з боку цадиків, фактично викривляючи Бештове вчення²⁴.

Проте, не всі цадики використовували матеріалістичний підхід, багато було представників достатньо ідейних, які цінували своїх людей. Серед прикладів таких послідовників Бешта, які не відступили від його ключових ідей, дослідники, зокрема, Ш. Дубнов, наводить приклад Леві-Іцхака з Бердичева, який після свого переїзду до зазначеного міста став надзвичайно популярним серед місцевих хасидів завдяки любові до простих людей.

У 1772 р. відбуваються події, що мають великий рівень впливу на східноєвропейське єврейство. В цей час проходить перший розділ Речі Посполитої та починаються активні протистояння ключових єврейських духовних лідерів. З різкою критикою хасидського руху виступає Еліяху бен Шломо Залман (в літературі часто фігурує як Віленський Гаон²⁵), який наголошує на тому, що хасиди відступили від традиційного юдейського вчення. Прихильники думки Віленського Гаона в літературі часто фігурують як «мітнагдім» або «міснагеди». У 1772 відбувається одна з визначальних подій в історії хасидизму – накладення Віленським Гаоном херему²⁶.

на представників хасидизму, що фактично визначало їх, як відступників і накладало на них суттєві обмеження.

В період 1772–1810 років у єврейській спільноті Східної Європи точилася боротьба між прихильниками традиційного юдаїзму та хасидським рухом. Вороги нового релігійного руху – мітнагдім звинувачували його послідовників у поваленні основ віри та аморальній поведінці. Твори, що збереглися від мітнагдім є зборами текстів синагогальних проклять (херемів), і навіть антихасидськими полемічними трактатами. Не зважаючи на наявність негативної упередженості авторів цих творів, вони, все ж, містять цінний матеріал, що стосується історії, віровчення та релігійної практики хасидів.

²⁴ Семен Маркович Дубнов. История евреев в России и Польше: с древнейших времен до наших дней. Том I–III, 694 с.

²⁵ Гаон – титул духовних лідерів єврейського народу, які мали значний авторитет і надзвичайний рівень знань Тори і Талмуду.

²⁶ Обмеження на відступників від вчення, що проявляються у відлученні від громади.

Крім того, вони свідчать про опір прихильників традиції запровадження нових принципів керівництва єврейської громадою. Всі відомі на сьогоднішній день джерела такого роду були видані професором М. Віленським у двотомнику «Хасидим у-мітнагдім» («Хасиди та їхні противники»)²⁷.

Третім поколінням хасидів вважається період 1772-1815 рр.²⁸ В ці роки рух набуває ще більших масштабів, ніж на попередніх етапах, та охоплює вже представників єврейської громади на всіх рівнях, незважаючи на їх соціальний стан або рівень релігійної освіченості. На даному етапі хасидизм набуває більшого оформлення, зростає кількість праць, що лягають в основу вчення.

Станом на 1815 р. померла більшість найбільш відомих учнів Магіда Дов-Бера з Межирича та його очення, які очолювали хасидський рух в часи його формування. На території України це були – р. Леві-Іцхак з Бердичева (1740-1809), власне р. Нахман з Брацлава (1772-1810), р. Борух з Меджибожа (1753 1810), Менахем-Мендл Торем з Риманова (1745 -1815); на території Білорусі – р. Шнеур-Залман з Ляд (1745-1812); на території Польщі – р. Яков-Іцхак бар Ашер з Пшисхи (1766-1813), р. Ізраель бар Шабатай Хопштейн, більш відомий як Коженицький магід (1733-1814), р. Яков Іцхак з Любліна (1745-1815); на землі Ізраїлю – р. Авраам Каліскер (1741-1810). Фактично, після смертей батьків-засновників, які сформували нові хасидські двори, приходить нове покоління цадиків, які знаходяться вже в суттєво відмінних і більш сприятливих умовах, оскільки певне становлення даних течій вже відбулося²⁹.

Заключним етапом в ранньому хасидизмі є період приблизно 1815-1850-х рр. В цей час формується певна династичність в різних рухах хасидизму та сфери впливу на території Східної Європи³⁰.

Відповідно до запропонованої Шимоном Дубновим періодизації історії хасидизму, з 1815 року починається період духовної деградації хасидизму,

²⁷ Ранний хасидизм: учение и его социально-исторический контекст. Туров І.В., Київ, 2013 р., 465 ст.

²⁸ Туров И. Ранний хасидизм: История. Вероучение. Контакты со славянским окружением. – К.: Дух і літера, 2003., с. 18.

²⁹ Ранний хасидизм: учение и его социально-исторический контекст. Туров І.В., Київ, 2013 р., с. 88.

³⁰ Те саме, с. 88.

коли оригінальне віровчення витісняється бездумним культом цадиків – фактично втратою основних ідей. Рух послідовників Бешта стає осередком ворожих освіті реакційних сил. Хоча сучасні дослідники багато в чому не погоджуються з поглядами Дубнова на хасидизм 19 століття, існують, проте, вагомі аргументи на користь визнання його датування завершення раннього періоду історії хасидизму³¹.

За близько 50 років після смерті Бааль-Шем-Това в хасидизмі формується певна ієрархічна структура. Роль цадика часто переходить по спадковій лінії. Згідно хасидського вчення, корінь душі цадика часто перероджується в його нащадка, і більш імовірно такого, який носить те саме ім'я, або частина кореня душі переходить від батька до сина. В цей період формуються династії і так звані хасидські двори. Лідери поділилися на теоретичних, які переймалися духовними питаннями, та практичних, котрі допомагали вірним із їхніми життєвими проблемами.

Паралелі між деякими практиками в католицизмі та хасидському русі проводить Оршанський І.Г. в своїй роботі «Евреи в России. Очерки экономического и общественного быта» (1877 р.), зокрема, говорить про суттєву подібність папської індульгенції та хасидським викупом («підьонім»)³²

Хоча таким чином на цадиків покладено були набагато ширші права та обов'язки, ніж ті, якими вони користувалися з початку, але вони були незабаром віднесені нестримним потоком часу і стали в те становище, в якому ми застаємо цадикізм тепер, на заході його. Перехід цей був значно полегшений тією обставиною, що для цадикізму знайшлися цілком готові та зручні форми та зразки в організації польського шляхетського стану та католицького духовенства. Як цадик, так і його шанувальники, щодня бачили у своєму сусідстві як розкошує пан-поміщик, представник світської влади над бідною, неосвіченою народною масою, і нерозлучний супутник його пан-ксьондз та прелат, представник духовної влади, над тією ж масою. Першому було вигідно, а останнім природно перенести на єврейський ґрунт ці чужі форми життя та установи, тим більше, що в них справді відчувався недолік, як було зазначено вище.

Таким чином, Оршанський в своїй праці відмічає факт запозичень хасидизму практик з католицького шляхетського середовища.

³¹ Ранний хасидизм: учение и его социально-исторический контекст. Туров І.В., Київ, 2013 р., с. 88.

³² Оршанский И. Г. Евреи в России. Очерки Экономического и общественного быта 1877, с. 339.

Водночас, наявні припущення щодо впливу православних рухів (так званого «православного старчества») на хасидизм³³. Ключовими елементами православного руху того часу, які мають схожість з хасидським рухом, є вчення про єднання з Творцем, про духовне керівництво старців. Таким чином, науковцями відзначається вплив християнського регіонального контексту на хасидське вчення.

Загалом, Оршанський, з огляду на прихильність до просвітництва, піддає суттєвій критиці хасидизм як явище, прямо протиставляючи його освіченості. Оршанський дивлячись з боку просвітництва, вбачає в хасидизмі важливу проблему російського єврейства і розглядає можливості його викорінення шляхом проведення релігійних реформ. Він наводить приклад Гаскалі, як успішного результату поступової та послідовної реформи юдаїзму і вважає, що цього шляху повинні притримуватись російські євреї. Проте, варто відзначити, що останні знаходились у суттєво інших соціальних умовах. Водночас, варто відзначити, що і серед німецьких євреїв процес таких реформ був достатньо непростим, попри ідеалізацію даних процесів з боку автора. Оршанський вказує на необхідність економічної та культурної інтеграції євреїв до російського суспільства, як спосіб запобігання розитку "дикого суевєрия и цадикского хищничества". Проте, в даній інтеграції (яка загалом виглядає як позитивна можливість), можна побачити рекомендацію ліквідації інституцій єврейських громад, що фактично змінює одні обмеження на інші, і наприкінці призводить просто до повної асиміляції євреїв.

Цадики, на думку Оршанського є злодіями, оскільки, як він пише про їх діяльність:

... діяльність цадиків та їх клеветів полягає, головним чином, в тому «розголошенні фальшивих чудес, що відбулися та видаванні довірливим за чудо приготовані за їх розпорядженням дії», які закон вважає безумовно злочинними діями, що тягнуть за собою тяжку кару правосуддя? Поширення в народі тривоги, хвилювання або смутку, за допомоги

³³ Туров И. Ранний хасидизм: История. Вероучение. Контакты со славянским окружением. – К.: Дух і літера, 2003., с. 174-182

обманного запевнення в своїй святості та надлюдській силі, знову таки є самим звичайним маневров чудодіїв-цадиків.³⁴

З огляду на критику цадикізму в ранніх працях (зокрема, в роботі Оршанського та ін.) варто зазначати, що цадик не є однозначною роллю, яка жила лише в матеріалістичному світі і прагнула наживи за рахунок своїх хасидів.

На практиці, як показує історія хасидського руху, одні цадики відзначалися особливою екзальтованою вірою й навіть своїми екстатичними видіннями, інші - показним благочестям, чудодійством, запопадливістю, вміннями маніпулювати масами задля власного зиску. Щодо останніх, показовою є критика С. Дубновим програми практичного цадикізму з її неприхованими зазіханнями на матеріальну наживу, програми, запропонованої цадиком Елімелехом Лізенським. Утім не варто ставити знак тотожності між цадикізмом і апологією матеріальної наживи. Роль цадиків в історії хасидського руху була доволі неоднозначною.

У будь-якому випадку характерною особливістю хасидизму є еунат цадікім, віра в цадика. Для неї характерним було уявлення про цадика як праведника, як уособлення ідеальної моралі, ідеального релігійного та соціального життя. Отже, цадик є тією людиною, «яка живе силою віри» і піклується про людей, звертаючись до Бога з проханням від людей, а засобом звертання до Бога є пристрасна, натхненна, екзальтована молитва.³⁵

Юлій Гессен в роботі «Історія єврейського народу в Росії» (1916 р.) зупиняється на різних аспектах формування хасидського вчення. Гессен коротко окреслює причини формування думки, що хасидизм є антагоністом освіченості:

Негативне відношення Бешта до схоластики виродилося в його послідовників в ненависть до науки; прибічники хасидизму, який надзвичайно швидко поширився, стали апологетами невігластва.³⁶

Якщо звертатись до хасидської літератури, то треба зазначити, що перша хасидська книга вийшла друком у 1780 році – «Толдот Яков Йосеф» Якова Йосефа з Полонного (в місті Корець). В даній праці Яков Йосиф Коен наводить численні повчання та висловлювання, які мав змогу чути особисто від Бешта. Яков, в якості одного з послідовників Бешта характеризується тим, що

³⁴ Оршанский И. Г. Евреи в России. Очерки Экономического и общественного быта 1877, с. 343.

³⁵ Концептуальні форми хасидизму: монографія / Вікторія Станіславівна Фуркало, Володимир Ісакович Фуркало. — Умань, 2012., с. 58

³⁶ Юлий Исидорович Гессен История еврейского народа в России : Том 1 (1916), с. 128

підкреслює важливість цадиків, які прагнуть до спасіння звичайних людей. Розвиваючи підхід Бешта, він протиставляє цадиків талмудистам, які занурені виключно у книжкове навчання та презирливо відносяться до простих людей, яких вважають невігласами. Дубнов відзначає, що праця Якова «Толдот» лежить в основі хасидської літератури і відрізняється за формою не лише від рабиністичної, але і від ранньої кабалістичної літератури, що фактично формує новий напрямок в єврейській релігійній літературі.

Наступними книгами стали Магід Деварав ле-Яков Дова Бера з Межирича (м. Корець, 1781 р.), Ноам Елімелех Елімелеха з Ліженська (м. Львів, 1788 р.). 1814 року вийшла друком Шивхей БеШТ (Прославлення БеШТа) — збірник агіографічних переказів, який багато разів перевидавали як основне джерело біографії Бааль-Шем-Това для хасидів. Шивхей БеШТ, варто відзначити як одну з ключових книг, які досліджуються при вивченні теми хасидизму і з літературної точки зору піддається глибокому аналізу.

Загалом, в хасидському русі сформувалась велика кількість різних напрямків (династій). Серед найбільш відомих:

- Династія Варка (на території Польщі). Засновником династії вважається Іцхак з Варки (1779-1848).
- Династія Віжніц (на Буковині). Заснована Менахемом Менделем бен Хаїмом Хагером (1830-1884 рр.).
- Династія Гер (м. Гура-Кальвар'я, Польща). Засновником династії є рабі Іцхак Меїр Ротенберг Алтер, батько якого був послідовником Леві Іцхака бен Меїра з Бердичіва.
- Династія Карлін (околиці Пінська). Засновником династії є Аарон бен Яков (1736-1772 рр.), учень Дов-Бера з Межирича. Аарон бен Яков мав схильність до аскетизму, проте не просував ці ідеї серед інших.
- Слонімська династія (від м. Слоніма до Брест-Литовська і від Кобрина до Барановичей – фактично територія Полісся). Засновник даної династії – рабі Авраам бен Іцхак Маттатія Вайнберг (1804 – 1883 рр.).

- ХаБад (скорочення за назвами трьох сфирот у Кабалі). Засновником руху був рабі Шнеур Залман з Ляд, учень рабі Дов-Бера з Межирича. ХаБад, подібно до брацлавського хасидизму, частково спирається на луріанську кабалу. До смерті останнього 7-го любавицького ребе – Менахема Мендла Шнеєрсона у 1994 р. даний рух очолювала династія Шнеєрсонів.

Звісно, цей перелік далеко не повний, оскільки хасидських течій в історії відомо достатньо багато, проте зазначені вище династії є найбільш відомими і стоять наряду з брацлавським хасидизмом.

Духовний лідер брацлавського хасидизму – рабі Нахман (Нахман бен Сімха з Брацлава) є однією з найбільш яскравих та сповненою протиріч постаттю в хасидському русі. З-поміж інших хасидських цадиків – своїх сучасників – він постає власне як провідник, який надає людям можливість виправлення, як живих (через повчання) так і мертвих (через молитву).

1.3 Ізраель бен Еліезер – засновник хасидського руху

Майбутній засновник хасидського руху Бааль Шем Тов – при народженні – Ізраель бен Еліезер народився у 1698 році (за іншими джерелами – у 1700 р.) в Меджибожі. За легендами про Бешта, його батьки були дуже старими, коли він народився. Родина Ізраеля була небагатою³⁷. У ранньому віці він втратив батьків, і, як зазначає Дубнов, про Ізраеля піклувались благодійники, які відправили його на навчання до хедеру³⁸ для вивчення Талмуду. Хлопчик мав був достатньо мрійливим, вразливим і непосидючим. Навчання в хедері його не сильно вразило, тому він часто прогулював заняття. В кінцевому рахунку він був відрахований зі школи. Приблизно у віці дванадцяти років Ізраель працював помічником вчителя, а пізніше отримав посаду у синагозі, яку Дубнов називає «синагогальним привратником»³⁹.

³⁷ Семен Маркович Дубнов. История евреев в России и Польше: с древнейших времен до наших дней. Том I-III, 694 с.

³⁸ Початкова школа в єврейській освіті.

³⁹ Те саме.

Поведінка молодого Бешта в цей час характеризується дивними проявами. Наприклад, вдень він міг спати або робити вигляд, що спить, а вночі, коли залишався один в синагозі посилено читав книги або молився. Незважаючи на нерозуміння з боку суспільства, він продовжував подібні дії, занурюючись у вивчення Кабали, вивчав праці Арі тощо.

У віці приблизно двадцяти років, Ізраель оселяється в місті Броди. Тут він одружується на сестрі Гершона бар Авраама Кутовера (1696-1761), відомого рабина та прихильника Кабали, який пізніше стане одним з найближчих учнів Бешта. Хоча, за деякими джерелами, саме на даному етапі життя Кутовер мав певне нерозуміння, коли намагаючись схилити Ізраеля до вивчення Талмуду, виявив незацікавленість з його боку до подібних занять⁴⁰.

Через короткий проміжок часу Бешт оселяється з дружиною в селі між містами Кути та Косів (теперішня Івано-Франківська область). Там він проводить велику кількість часу в усамітненні поститься, молиться та мислить про різні релігійні питання. Відомо, що в цей період життя Ізраель з дружиною заробляють тим, що він копав глину в горах, а дружина продавала її в місті⁴¹. За хасидськими джерелами, так продовжувалось сім років, після чого Ізраель оселяється в містечку Тлуста в Галичині, працював на посадах меламеда⁴², шойхета⁴³, синагогального кантора⁴⁴. Проте, незважаючи на такі посади, оточення вважало його неосвіченим⁴⁵.

У віці приблизно тридцяти шести років для Ізраеля починається важливий новий етап його життя і саме тоді він постає перед нами в якості Баал шема. В даній ролі він лікував хвороби за допомогою тайних заклинань, амулетів, лікувальних трав, тощо. Поняття баал шема не було сенсаційним для єврейських громад того часу на території Східної Європи. В якості баал шема

⁴⁰ Те саме.

⁴¹ Те саме.

⁴² Вчитель в хедері.

⁴³ Різник в юдейській громаді, що проводить шхіту – забій худоби та птахів в єврейській релігійній традиції.

⁴⁴ Інколи в літературі фігурує також як хазан, - особа в синагозі, що веде службу, зазвичай читає молитви наспівом.

⁴⁵ Семен Маркович Дубнов. История евреев в России и Польше: с древнейших времен до наших дней. Том I-III, 694 с.

Ізраель відвідував села Поділля та Волині. Саме в цей час він отримує прізвисько Баал Шем Тов. Відомо, що при лікуванні хворих людей Бешт використовував не лише заклинання та лікувальні трави, а й молитви, під час яких часто впадав до стану екстазу та активного жестикулювання, що в майбутній хасидській течії буде одним з головних проявів, які можна спостерігати під час молитви⁴⁶. В цей час Бешт отримує популярність серед єврейського населення, в якого давно назрівала потреба в подібного роду викладенні знання для можливості розуміння Бога. Бешт добре розумів свою аудиторію, яка часто могла бути неграмотною, і якій важко було досягнути талмудичне знання. В цей час багатьох починає приваблювати те, що вчення Бешта саме про досягнення божественного через серце, а не через розум.

Головним елементом молитви для Бешта було те, щоб молитва була екзальтованою, виголошеною в стані афекту. Молитва повинна виконуватися на хвилях екстазу. Варто відзначити, що подібного найвищого стану афектності може досягти будь-яка пересічна людина, оскільки релігійне почуття в змозі виплекати в собі всі віруючі. Молитва є доступною всім євреям. З цього походить те, що її дієва сила не залежить від розумових здібностей того, хто молиться. Головне, щоб молитва уподібнювалася екстазу, який з'являється на грані афектності⁴⁷. Даний прояв екстазу в молитві надалі лежатиме в основі і брацлавського хасидизму.

Дубнов пише, що Бешт не був прихильником аскетичної форми Кабали, яка наказує знаходитись в скорботі, наносити самим собі шкоду через велику кількість обмежень. Можна припустити, що Бешт не підтримував надто радикальні форми аскетизму⁴⁸, проте не був категорично проти помірних його проявів, оскільки в молоді роки сам міг практикувати аскезу під час своїх усамітнень, коли активно постив та молився.

⁴⁶ Те саме.

⁴⁷ Концептуальні форми хасидизму: монографія / Вікторія Станіславівна Фуркало, Володимир Ісакович Фуркало. — Умань, 2012. — с. 90

⁴⁸ Ранний хасидизм: учение и его социально-исторический контекст. Туров І.В., Київ, 2013 р., с. 90

Бешт був прихильником Кабали в питаннях інтимного духовного зв'язку з Богом і наголошував, що проста людина, яка активно молиться і прагне божественного може бути значно ближче до істини, ніж талмудисти, які притримуються виключної формалізованості в релігійних питаннях. Він вважав подібні прояви відходом від духовності та спекуляцією на релігії⁴⁹. Бешт схильний до щирої простоти пересічного єврея, його внутрішнього світу, його почуттів та його можливості служити Богу навіть своїми простими щоденними справами. На додаток він був певен у тому, що саме простим людям була властива справжня богобоязливість та істинна віра в Господа. До цього джерелом віри, в уявленні Бешта, проголошувалися почуття, емоційність, внутрішня піднесеність – ті якості людини, які більшою мірою личать саме простолюдинам, а не вченим. Отже, за Бештом, насправді релігійною людиною є аль-гаарець (з «народу землі»), але не талмудист, вчений з його інтелектуалізмом⁵⁰.

Приблизно у 1740 році Бааль Шем Тов оселяється в Меджибожі, де починає формуватися певне коло його прихильників та учнів. З цього періоду він починає більше і частіше фігурувати як цадик, ніж як баал шем.

Наявні припущення, що у 1759 Бешт в числі інших рабинів був запрошений на франкістський диспут до Лембергу⁵¹.

Помер в Меджибожі у 1760 році, де й похований.

1.4 Критика хасидизму в радянській історіографії

Досліджуючи історіографічну базу з теми хасидизму, (зокрема і брацлавської течії), не можна не звернутись до праць радянських авторів, зокрема Шахновича М. Й.⁵². Шахнович вважає, що виникнення хасидизму в

⁴⁹ Семен Маркович Дубнов. История евреев в России и Польше: с древнейших времен до наших дней. Том I-III, 694 с.

⁵⁰ Концептуальні форми хасидизму: монографія / Вікторія Станіславівна Фуркало, Володимир Ісакович Фуркало. — Умань, 2012. — с. 88

⁵¹ Семен Маркович Дубнов. История евреев в России и Польше: с древнейших времен до наших дней. Том I-III, 694 с.

⁵² Михайло Йосипович Шахнович, радянський філософ, д. філ. н., проф., - в своїх працях в характерній радянському періоду традиції різко критикує будь-які прояви релігії та неодноразово підкреслює невігластво духовних лідерів різних релігійних течій

кінці 30-х років XVIII століття є наслідком протесту проти безправства, гніту з боку влади, а також кагалу та рабинату та був сформований єврейською дрібною буржуазією. Він прямо називає хасидську течію «потворним містичним вченням»⁵³. Можна погодитись з його твердженням стосовно того, що цікавість до хасидизму в єврейського населення виникла в першу чергу через достатньо формалізований стан релігійних взаємовідносин в європейському єврействі на той момент, а хасидська течія була певним духовним оновленням єврейського вчення. Хасидизм приділяє велику увагу емоційній складовій, особистості кожної людини і однією з центральних думок течії є те, що кожна людина може зблизитись з Богом, незважаючи на те, який вона має соціальний стан та рівень знань вчення.

Шахнович проводить паралелі між хасидським рухом та «католицьким культом» і «православною сектою людей божиїх» (в останньому випадку мова йде про т. зв. «хлистовщину»). Автор вправно маніпулює інформацією, намагаючись висвітлити кожен аспект хасидизму виключно в негативному контексті. Він вбачає основу хасидизму в католицькому вченні спокути гріхів через матеріальні підношення духовенству (веде мову про католицьке поняття індульгенції), намагаючись змалювати картину так, начебто лідери хасидизму прагнули до збагачення за рахунок своїх послідовників. Невідомо, на які саме факти прояву хасидської «індульгенції» спирається автор, оскільки фактичних прикладів такого явища він не наводить. Проводяться паралелі між Бештом та костромським селянином «Даниилом Филипповичем» (засновником руху т. зв. «хлистів»). Шахнович пише, що «хлисти» з'явилися одночасно з хасидизмом, що вже є певним протиріччям з його словами, оскільки передуючи цьому він пише, що хасидизм виник у кінці 30-х рр. XVIII ст., в той час, як відомо, що «хлисти» активно фігурують ще в період 1650-х рр., а ключова особа – «Данило Филиппович» помер у 1700 р (за два роки після

⁵³ Шахнович М.И. Закат иудейской религии. Л., 1965., с. 65.

народження Бешта, з яким він проводить паралелі)⁵⁴. Серед спільних рис Бешта та «Данила Филипповича» автор вбачає «заперечення книжкової премудрості та алегоричні тлумачення Біблії». В даній праці автор піддає сумніву факт того, що Бешт є засновником хасидизму, водночас заявляючи, що фактично даний рух започаткував Дов Бер⁵⁵.

Неодноразово піддається сумніву навіть, власне, існування Бешта, як такого. Шивхей Бешт (Хвали Ізраелю Баал Шем Тову) – збірник історій про рабі Ізраеля, містить інформацію про народження у містечку Окопи дитини, названої іменем Ізраель, проте автор заперечує навіть існування такого міста. Звісно, враховуючи, що «Шивхей Бешт» є яскравим прикладом хасидської агіографії, їй притаманні приписування Бешту великої кількості магічних історій та подій, і є типовою ідеалізацією хасидами свого духовного лідера та вчителя. Якщо говорити про джерела, які містять відомості про життя Бешта, то вони є у дуже обмеженій кількості, проте цілком немає сумнівів в тому, що така особа існувала.

В період 17-18 ст. великої популярності набирають Баал Шеми. Вони були свого роду знахарями, які мали знання кабали, були знайомі з прийомами народної медицини та активно використовували молитви та амулети. Причиною збільшення кількості такого роду знахарів та зростання їх затребуваності Шахнович вбачає «культурну відсталість єврейського населення» та відсутність якісної медицини. До основних видів діяльності Баал Шемів входило лікування від хвороб, безпліддя, продаж талісманів, освячених мідних монет, записок з молитвами, які або вшивались в одяг, або носились на шиї.

Цадики фігурують як головні антагоністи, яким приписується збагачення за рахунок хасидів-послідовників вчення. Загалом в хасидському русі часто мали місце внутрішні (між представниками різних дворів) дебати

⁵⁴ Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, Источник: т. XXXVa (1902): Фенолы — Финляндия, с. 757.

⁵⁵ Мова йде про Магіда Дов Бера з Межирича – духовного спадкоємця Бешта та другого лідера в хасидизмі після Бешта.

стосовно матеріальних питань. Проте, в даному випадку самими цадиками, які прагнули до зростання духовності і моральності, критикувались ті духовні лідери, які користувались своїм положенням і не проявляли належного рівня аскетизму. Тому бачимо, що питання матеріального збагачення було одним з ключових у внутрішніх протистояннях в хасидській течії, і звісно, не мало схвалення серед цадиків, які прагнули відмови від мирських благ. В той же час, автор екстраполює прагнення до збагачення на всіх духовних лідерів хасидизму, намагаючись цим сформуванню додатковий аргумент задля критики даного руху.

Як один з ключових противників просвітництва в роботі постає рабі Нахман, який нібито повчав, що проста людина не повинна цікавитись книгами, а лікарів називав «помічниками смерті». Знову ж таки, автор не посилається на джерела чи факти і невідомо, на чому саме ґрунтуються дані твердження.

Дану працю Шахновича не можна назвати такою, що аналізує хасидське вчення. Вона має на меті скоріше антирелігійну пропаганду шляхом викривлення великої кількості фактів. Применшенням навіть буде сказати, що автор «критикує» хасидський рух, оскільки прямо в достатньо грубій формі називає хасидських цадиків – «главарями»⁵⁶, хасидизм – «потворним містичним вченням»⁵⁷.

Тобто, автор не прагне до об'єктивності в даній роботі, про що додатково можуть слугувати й інші його праці з критикою релігії, видані в попередні роки, що обумовлено політикою радянської влади та загальною антирелігійною пропагандою.

В контексті розгляду радянських праць, що стосуються дослідження хасидського руху варто звернутися до роботи радянського історика Тевье Борисовича Гейлікмана (1873-1948), який є автором праці під назвою «История обществ. движения евреев Польши и России» (1926 р.).

⁵⁶ Шахнович М.И. Закат иудейской религии. Л., 1965., с. 67.

⁵⁷ Те саме, с. 65.

Безпосередньо історії розвитку хасидизму та розгляду його вчення, Тев'є Гейлікман присвячує останній розділ вказаної праці. Автор достатньо стисло та спрощено відтворює характеристику віровчення хасидизму періоду Бешта і Дов-Бера з Межирича, постійно наголошує читачеві про «згубний вплив хасидизму, який отруював своїм релігійним опіумом народні маси, пригнічені злиднями і утисками ...». Проте в своїй праці автор намагається розкрити історію хасидизму як розкольницький рух, що спочатку був в опозиції до ортодоксального рабинізму, а пізніше стає на шлях компромісу з останнім. Показуючи ідейну обмеженість хасидизму, зумовлену, на його погляд, класовою обмеженістю, радянський історик з'ясовує соціальний склад тих груп та прошарків, на які той опирався. На його думку, носіями нового віровчення були орендатори, корчмарі, дрібні крамарі та деякі верстви ремісників. У дусі відвертого негативізму подається у Тев'є Гейлікмана характеристика цадиків, називаючи їх «брехливими ошуканцями», «експлуаторами народних мас» та й в цілому явища цадикізму як тиранії. Отже, радянський історик розглядає хасидизм як ідеологічну течію, що з'явилася на ґрунті внутрішніх соціальних суперечностей і особливого загострення набула до середини 18 ст. Прогресивність хасидизму як розкольницького і, за своєю сутністю, ідеологічного руху полягає, на його думку, лише в тому, що це вчення виявило соціальні суперечності в суспільстві⁵⁸.

В даному розділі нами був проведений загальний огляд розвитку єврейської громади Брацлава з часів пізнього Середньовіччя до кінця 19-го століття, що дозволяє оцінити стан місцевої єврейської громади на різних історичних етапах (як одна з передумов появи майбутньої брацлавської течії); наведені статистичні дані по єврейському населенню Брацлава в період другої половини 18 ст., що дозволяє зрозуміти, що в період рабі Нахмана Брацлав не був достатньо великим єврейським центром (хоча фігурує як і центр

⁵⁸ Концептуальні форми хасидизму: монографія / Вікторія Станіславівна Фуркало, Володимир Ісакович Фуркало. — Умань, 2012. 176 с.

Брацлавського воєводства, і повітовий центр), і налічував лише декілька сотень євреїв в цей період, що суттєво змінилось вже через майже 90 років після смерті Нахмана, коли за переписом 1897 року налічується вже 3290 осіб єврейського населення міста.

При дослідженні історіографії брацлавського хасидизму коротко зупиняємось на радянських джерелах, які в контексті радянської антирелігійної пропаганди змальовують образ рабі Нахмана як суто негативної постаті і хасидизму як негативного явища. Враховуючи обмежену кількість праць з теми брацлавського хасидизму саме українською та російською мовами, українські дослідники можуть спиратися на дані джерела при проведенні досліджень, проте варто враховувати виключну упередженість в подібних матеріалах.

Додатково в даному розділі нами був проведений огляд основних етапів формування хасидизму як такого, починаючи від періоду Бешта, ідеї якого справили суттєвий вплив на майбутній світогляд його праонука рабі Нахмана і який трансформував це вже у своє вчення, що ми зможемо розглянути у наступному розділі.

РОЗДІЛ 2. НАРИС ІСТОРІЇ ВЧЕННЯ. Р. НАХМАН ТА Р. НАТАН

2.1 Життєвий шлях рабі Нахман

Рабі Нахман з Брацлава, з нар. – Нахман бен Сімха (син Сімхи) народився у м. Меджибож на Поділлі, 4 квітня 1772 р. Прадідом Нахмана (дідом його матері – Фейги) був засновник хасидського руху Ісраель бен Еліезер. У той же час дідом р. Нахмана по батьківській стороні (батько р. Сімхи) був один з найближчих учнів Бешта – р. Нахман з Городенки. Нахман з Городенки вів своє походження від Махараля з Праги⁵⁹.

Адель, донька Бешта і, власне, баба по материнській лінії рабі Нахмана, окрім Фейги мала ще двох синів – Моше Хаїма Евраїма з Судилкова (1737-1800) та Баруха з Меджибожа (1750-1812).

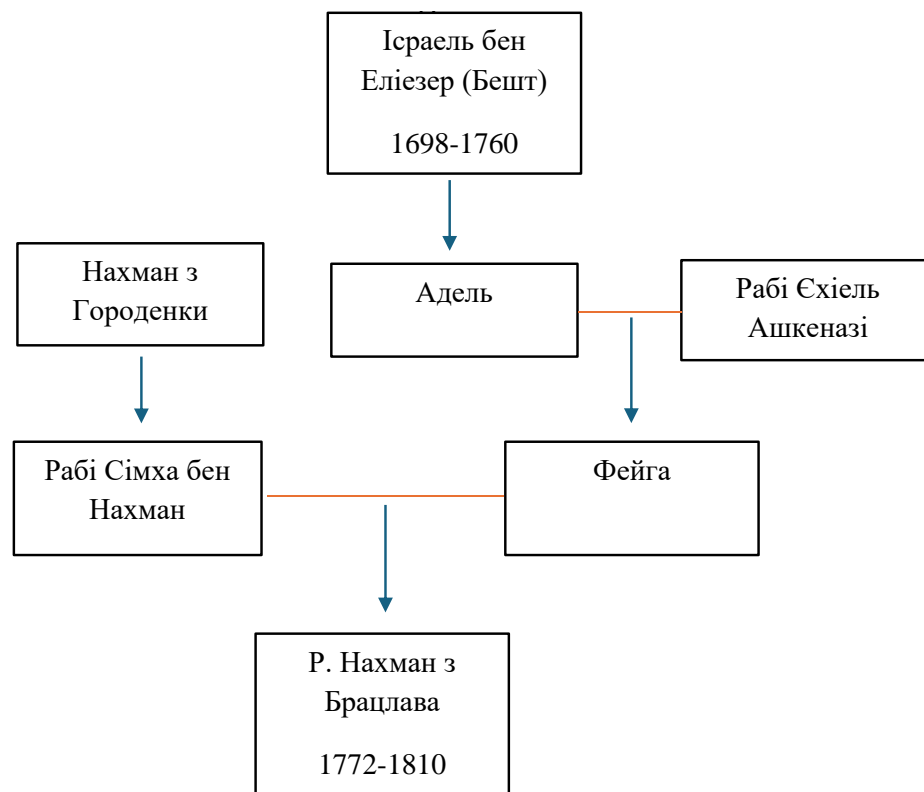

Рисунок 1. Походження рабі Нахмана^{60 61}

⁵⁹ Marianne Schleicher. Intertextuality in the Tales of Rabbi Nahman of Bratslav: A Close Reading of Sippurey Ma'asiyot, p. 27-28

⁶⁰ Marianne Schleicher. Intertextuality in the Tales of Rabbi Nahman of Bratslav: A Close Reading of Sippurey Ma'asiyot, p. 27-28

⁶¹ Rebbe Nachman and You. Chaim Kramer, 2013. Breslov Research Institute.

Відповідно, можна сказати, що Нахман міг усвідомлювати велику відповідальність, що лежала на ньому, враховуючи таке велике походження, як з батькової, так і з материнної сторони. Згідно з брацлавськими джерелами, рабі Нахман опанував ключові хасидські праці, серед яких – Талмуд, Шулхан Арух, Сефер а-Зоар⁶².

Проте, дослідники піддають сумніву достовірність в цьому брацлавських джерел, оскільки їх формування відбувалось вже після визнання рабі Нахмана духовним лідером і ймовірно, вони можуть ідеалізувати його, виступаючи більше як його агіографія та прикрашаючи його досягнення.

У більшості джерел, що стосуються життєвого шляху р. Нахмана, згадується історія з його дитинства, яка може вважатися початком його духовного життя, оскільки однією з перших змальовує речі, які пізніше лягли в основу духовних практик брацлавського хасидизму. Одного разу Нахман вирішив зустріти шабат в чистоті та святості. В канун суботи на опівдні він занурився до мікви⁶³, після чого спрямував додому, вдягнув одяг для свята та відправився до синагоги. Після чого там він почав посилено ходити взад-вперед зі спробою вигнати з голови всі мирські думки, щоб підготувати свою душу та шабату. З цих спроб в маленького Нахмана нічого не виходило. До синагоги потроху почали прибувати перші люди і почали читати «Піснь Пісень», не звертаючи на нього уваги. Нахман, розчарований тим, що в нього нічого не вийшло, заліз до ящика під однією з лавок, там сильно заплакав і заснув. Прокинувся він вже після того, як всі події пройшли і вже проходила вечірня молитва⁶⁴. Дана історія змальовує схильність Нахмана до відокремлення, до спроб одноосібного возз'єднання з Богом, що могло в подальшому мати суттєвий вплив на формування такої духовної практики в брацлавському хасидизмі, як гітбодедут. На противагу цьому в юдаїзмі

⁶² Те саме.

⁶³ В юдаїзмі водний резервуар для омивання з метою очищення від ритуальної нечистоти.

⁶⁴ Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. Под общей редакцией д-ра Л. Каценельсона и барона Д. Г. Гинцбурга. Т. 4, 1909 г.

більшість молитов чи богослужінь проводяться саме групою євреїв, яка йменується міньяном та класично повинна нараховувати не менше, ніж десять євреїв.

В дитинстві Нахман намагався досягнути святість та духовного підйому. Але він постійно відчував, що йому не вдається досягти бажаного. Під впливом луріанського вчення Нахман часто і довго постився⁶⁵.

Досліджуючи питання хасидизму, та зокрема, рабі Нахмана та рабі Натана, необхідно, власне, визначити, що вкладено в поняття «рабі» в даному випадку. Наразі, в українських дослідженнях даної теми найчастіше фігурують поняття як «рабі», «ребе», та «реб». Фактично, вони є одним і тим же словом «רַבִּי» (з івр.), яке веде своє походження від титулування мудреців в палестинській літературі хазаль («мудреці Талмуду», прибіл. 3 ст. до н.е. – 6 ст. н.е.). В даний період воно вживалось саме як титул, який стояв перед іменем особи (напр., рабі Єгуда, рабі Аківа, тощо).

Паралельно у вавилонській традиції в тому ж значенні існує варіант «рав» («רַבִּי» з івр.). Трохи пізніше вавилонський варіант приймає значення посади релігійного лідера громади (що українською наразі зветься як «рабин», рідше в сучасній українській та російській мові використовується варіант «рав» в тому самому значенні).

Словом рабі («רַבִּי») іменується вчена людина. В період приблизно 16-18 ст. словом рабі починають позначати кожну поважну людину в єврейській громаді, і саме в той час для позначення вчених титули традиційно були розширені, (напр., «רַבִּי בְּרַהּ דְּלִיבְנִי», з івр. – «достопочтенний рабин» + ім'я особи після титулу).

Таким чином, רַבִּי в ашкеназькій традиції перетворюється на традиційне ввічливе звертання до будь-якого єврея, і в такому випадку читається як «реб» (як приклад – в оповіданнях Шолом-Алейхема «Тев'є-молочар» в діалогах Тев'є, до нього звертаються «реб Тев'є»). Водночас, варто відзначити, що в хасидизмі варіант «ребе» використовується відносно цадиків – наприклад,

⁶⁵ Те саме.

«любавицький ребе», «чорнобильський ребе», тощо. В такому випадку те саме слово «יבר» варто читати саме як «ребе».

Таким чином, узагальнимо, що:

- рав («בר»), українською та російською «рабин» – це посада/вчене звання в юдаїзмі (по завершенні єврейської релігійної освіти), яке дається в ході процедури «сміха» – «рукоположення» (тому власне, недоцільно казати, що рабин є єврейським священником, оскільки він є знавцем єврейського релігійного закону).

- «рабі» (на івр. – «יבר») або «реб» перед іменем особи – просто ввічлива традиційна форма, у випадку «рабі Нахман» – ймовірно, використовується саме цей варіант.

Розглянемо на прикладі брацлавського поховання онука р. Натана Штернгарца – Давіда Цві. На похованні (фото – додаток 5).

פה נטמן
רבי דוד צבי
ב"ר שכנא ז"ל
שטרנהרץ
נכד אדמור מוהרנ"ת זי"ע

Переклад:

«Тут похований

Рабі Давид Цві

Син покійного Шахне

Штернгарц

Онук адмора Могарната⁶⁶»

Можна припустити, що в даному випадку був використаний саме цей варіант (відносно Давида Цві), тобто, рабі.

специфічно у хасидів יבר – «ребе» – додаткове позначення ролі лідера спільноти, типу синонім «цадика».

⁶⁶ Могарнат – скорочення з івритських слів «Морену харава Натан» - наш вчитель, рабі Натан

Цві Марк, як і Артур Грін, в своєму дослідженні описує процес боротьби р. Нахмана з мирськими бажаннями. Проте, якщо Грін розглядає питання самообмеження Нахманом як в аспекті прийому їжі, так і стосовно сексуального бажання, то Цві Марк більш детально зупиняється на останньому. На думку, р. Нахмана, лише після подолання мирських бажань, людина може одкровення та розуміння. Більше того, Нахман вважає, що людина на своєму життєвому шляху повинна не лише прагнути витримки задля подолання випробувань, а й власне сама ініціювати такі випробування для себе⁶⁷. В питанні сексуального бажання р. Нахман має доволі чітку позицію, за якою висуває повне обмеження як засіб оздоровлення свідомості. Звісно, він не висловлює підтримки стосовно фізичних втручань задля виправлення статевого бажання, оскільки це є під прямою заборонаю, він все ж таки є доволі категоричним і веде мову про зведення сексуального бажання нанівець.

Про мирське бажання рабі Нахман казав наступне:

Мирські бажання подібні до сонячних променів в темній кімнаті. Вони здаються твердими, доки не спробуєш вхопитися за них⁶⁸.

В тринадцятирічному віці Нахман переїздить до будинку родини своєї дружини в м. Осятин (сьогодні носить назву Стара Осота) Родина дружини Нахмана була заможною. Тестем Нахмана був рабин Ефраїм з Осятини.

Приблизно з цього періоду Нахман присвячує себе безперервному навчанню та духовному розвитку. На різних етапах під час підліткового та юнацького періоду свого життя він випробовує на собі різного роду обмеження.

Часто відвідує могилу свого знаменитого прадіда (Бешта), де молиться та звертається до нього з важливими життєвими питаннями.

⁶⁷ The Revealed and Hidden Writings of Rabbi Nachman of Bratslav: His Worlds of Revelation and Rectification. Zvi Mark, p. 150

⁶⁸ The empty chair: finding hope and joy: timeless wisdom from a Hasidic master, Rebbe Nachman of Breslov

З-поміж інших випробувань, Нахман намагався подолати два найважчі бажання, які притаманні простим людям, проте, на його думку, не повинні займати важливої ролі в житті справжнього цадика – мова йде про бажання до їжі, та бажання сексуальне. Стосовно останнього, А. Грін⁶⁹ достатньо детально змальовує, наскільки важко це вдавалось Нахману, проте розуміючи важливість перемоги в такій боротьбі, Нахману це вдалось. Таким чином, він досяг своїх цілей і питання духовні зайняли в нього перше місце. Головна ідея таких обмежень полягала в упокоренні своїх мирських потреб для того, щоб відвести більше ресурсу на розуміння духовного світу.

Фактично, саме одкровення р. Нахмана слугували джерелом інформації для того, що в майбутньому стане його вченням, яке передавалось ним як в усному, так і в письмовому вигляді⁷⁰.

У 1790 році рабі Нахман зі своєю дружиною переїздить до Медведівки. В цей період подружжя зіткнулось з певними фінансовими труднощами. Приблизно на цьому ж етапі він постає перед нами як духовний лідер⁷¹. Нахман з дружиною мали достатньо обмежене фінансове становище, оскільки жили на придане у розмірі 300 червонців. Після того, як були витрачені всі наявні кошти, Нахман був вимушений брати від своєї громади по рублю в тиждень за хасидські проповіді⁷². У Медведівці рабі Нахман жив до 1798 р. Рабі Нахмана пригнічувало те, що хасидизм переживав занепад. Він відчував відповідальність перед Бештом за це, проте він розумів, що виключно у бештовій формі хасидизму він не може довго існувати, – хасидизм повинен був пережити зміни, щоб стати більш доступним для євреїв. Нахман розвивав

⁶⁹ Артур Авраам Грін. Страдающий наставник. Жизнь и учение рабби Нахмана из Брацлава. Издательство: Мосты культуры / Гешарим, 2007 г. 488 стр.

⁷⁰ The Revealed and Hidden Writings of Rabbi Nachman of Bratslav: His Worlds of Revelation and Rectification. Zvi Mark.

⁷¹ Marianne Schleicher. Intertextuality in the Tales of Rabbi Nahman of Bratslav: A Close Reading of Sippurey Ma'asiyot, p. 29-30

⁷² Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. Под общей редакцией д-ра Л. Каценельсона и барона Д. Г. Гинцбурга. Т. 4, 1909 г.

ідею того, що хасидське вчення повинне бути доступним не лише багатим, а й бідним євреям⁷³.

У 1798-1799 рр. рабі Нахман відвідав Палестину. Подібна подорож була достатньо складною з організаційної точки зору, а для Нахмана це було додаткове випробування, з врахуванням того, що він на той час досі мав скрутне матеріальне становище. Однією з важливих цілей його поїздки до Палестини було відвідування поховань відомих кабалістів, а саме – Шимона бар Йохої та Великого Арі (рабі Іцхак Лурія Ашкеназі). В Палестині р. Нахман пробув продовж зими, де вивчав кабалістичну літературу та мав змогу відвідати поховання кабалістів.

«Все, що я знав до поїздки в Ерец-Ізраель (Землі Ізраїля), не має ніякого значення» (р. Нахман)

Після подорожі до Палестини Нахман проживав в Златополі⁷⁴. Можна припустити, що поїздка до Ерец-Ізраель мала суттєвий вплив на світогляд ребе Нахмана і відобразилась на його подальших взаємовідносинах з іншими хасидськими цадиками. Приблизно в цей період починаються його дискусії та свого роду протистояння з іншими цадиками.

Спокуснику дуже важко впоратися одному зі своєю роботою; тому він назначив такого цадика в одному, а такого – в іншому місці⁷⁵

Найбільш відомим, ймовірно, є протистояння р. Нахмана та шпольського цадика («Шполер зейде» – шпольський дідусь – з їдишу, рабі Ар'є Лейб). Конфлікт, між видними хасидськими авторитетами частково полягав у спробі звинувачення що рабі Нахмана симпатизував саббатіанським

⁷³ Пізніше, після смерті Нахмана, це проявлятиметься навіть у тому, щоб за бідних хасидів (в яких немає грошей), які прагнуть відвідати поховання р. Нахмана на Рош га-Шана, платили більш багаті, але щоб можливість такого паломництва була в кожного, і немає різниці, чи хасид є бідним, чи багатим

⁷⁴ Колишнє місто Черкаського округу, пізніше в складі Київської та Кіровоградської області, що був значним культурним та торговим центром в період 18—19 століття.

⁷⁵ Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. Под общей редакцией д-ра Л. Каценельсона и барона Д. Г. Гинцбурга. Т. 4, 1909 г.

віруванням. В дослідників даного питання немає однозначної думки стосовно поглядів рабі Нахмана до саббатіанського вчення⁷⁶.

У вересні 1802 року він оселяється в Брацлаві. В деяких дослідженнях біографії рабі Нахмана його переїзд до Брацлава пов'язується саме через конфлікт Нахмана зі Шполер Зейде. В англійській літературі часто фігурує назва Breslov, хоча це не є достатньо коректним варіантом написання та часто сприяє помилковому сприйняттю і асоціацією з німецьким варіантом назви міста Бреслау (нині Вроцлав, Польща), або рідше з містом Браслав у Білорусі.

Брацлав не мав суттєвої популярності за життя рабі Нахмана. Загалом, в період рабі Нахмана громада брацлавських хасидів була сформована іншим чином, ніж інші хасидські течії. Так, хоча і в інших хасидських рухах хасиди також гуртуються навколо свого цадика (як ролі), в брацлавському ж русі це виливається більше в культ особистості. Подібним випадком в хасидизмі (проте іншого періоду – вже в новітній історії) є культ особистості Менахема-Мендла Шнеєрсона (сьомого і останнього любавицького ребе (ХАБАД)), проте, звісно, в усіх інших аспектах ці два приклади є абсолютно різними за своєю сутністю.

Брацлавська хасидська спільнота трималась достатньо відокремлено, вбачаючи себе як еліту, яка є незрозумілою та неосязною для інших. За творами рабі Натана, світ розділяється на «аншей шломейну» («наших людей»), тобто, учнів рабі Нахмана та всіх інших⁷⁷.

Одним з підходів, за яким саме брацлавський хасидизм виокремлюється з-поміж інших і через це фактично має унікальність – це розуміння того, що цадик є досяжним образом для його учнів⁷⁸. Хоча до цього ми і говорили про певний сформований культ особистості Нахмана, проте водночас власне він сам та р. Натан усвідомлюють, що Нахман володіє «піднесеною душею» і це не є просто чимось дарованим, це результат постійної духовної роботи,

⁷⁶ A Palace of Pearls: The Stories of Rabbi Nachman of Bratslav. Howard Schwartz.

⁷⁷ Артур Авраам Грин. Страдающий наставник. Жизнь и учение рабби Нахмана из Брацлава. Издательство: Мосты культуры / Гешарим, 2007 г., с. 32

⁷⁸ Те саме.

милосердя та служіння Богу. Тобто, шлях Нахмана виступає не чимось, що має сліпу ідеалізацію – це шлях, яким можуть пройти його послідовники за допомогою системної духовної роботи. Фактично, брацлавське вчення на прикладі самого рабі Нахмана переглядає роль цадика, яка склалась на той момент. В передуючі покоління цадик виступав як богообрана людина, яка майже не має ні гріховних думок, ні внутрішніх конфліктів. Хоча і в цьому розумінні цадик є провідником для інших до святості, все ж зі звеличенням ролі цадика в цих концепціях між самим цадиком та людством є духовна прірва, що майже унеможлиблює реалізацію такої мети. Нахман же виступає перед нами не як ідеальний образ, який був посланий Богом людству вже в своєму найкращому вигляді, він постає саме людиною, яка через зусилля та страждання змогла вибороти цю чистоту та святість. Саме з причини того, що він сам пройшов шлях очищення, він може допомагати бажаючим очиститись також та досягнути святості. Фактично, в контексті цього питання історії про духовне зростання, про всі його прагнення починаючи з його дитинства (про аскетизм, пізнання, сумніви тощо), слугують для його послідовників як приклад. Більше того, приклад успішний, який вони можуть бачити перед собою як свого Вчителя. Саме з причини такого підходу до розуміння цадика, на Гріна, рабі Натан після смерті Нахмана скептично відносився до будь-яких джерел, які могли містити приписування Нахману якихось магічних та надлюдських можливостей, оскільки це йшло би в розріз з самим таким підходом.

Фактично, роль Нахмана, як цадика головним чином полягає в тому, щоб перекладати, робити більш доступною Тору для простих людей. Це проявляється в ключовій праці, яку ми згадували раніше, під назвою Лікутей МогаРан⁷⁹. Цю думку лаконічно висловив його учень, Р. Натан Штернгарц у своєму вступі до «Лікутей МогаРан», коли каже, що покликання цадика полягає в тому, щоб перекладати надприродну Тору в маси. «[Навчати] великих і високим речам ... святим і духовно витонченим, і огортати їх

⁷⁹ God's Voice from the Void: Old and New Studies in Bratslav Hasidism. Shaul Magid., p 18

багатьма одягом і покривалами (цімцум), поки вони не стануть доступними для всіх».

В праці Хаїма Крамера «Rebbe Nachman And You» наявна згадка про те, що після смерті дружини Сасї (у 1807 році) рабі Нахман знову одружився⁸⁰, хоча в інших біографічних працях по р. Нахману даний факт не згадується, а збереженість архівних документів по Брацлаву не дозволяє підтвердити чи спростувати даний факт.

Впродовж останніх чотирьох років життя рабі Нахман здійснив чотири подорожі. Першим місцем був Наврич* (таке написання міститься в брацлавських джерелах, серед дослідників немає однозначної думки, що саме за місто мається на увазі. Артур Грін припускає, що це є містом Овруч^{81 82}, який рабі Нахман відвідав навесні 1807 року.

Приблизно в цей період рабі Нахман відвідав Кременчуг, де проживала його донька Сара, в якій якраз повинен був народитись син – майбутній рабі Ісраель. Все це відбувалось лише через 8 місяців після того, як р. Нахман втратив власного сина Шломо-Ефраїма⁸³.

За брацлавськими джерелами (Ямей Могаранат, ст. 31), Нахман провів декілька тижнів у Кременчуці до народження онука. За весь час до його народження, Нахман ні разу не посміхнувся і вимагав, щоб за трапезою йому подавали дві страви. Найбільшим переживанням рабі Нахмана було лише, щоб донька змогла народити благополучно. До самої ночі він перебував у смутку і очікуванні. Лише після народження онука, Нахман він виявив сильну радість, попросив запалити свічки та приготувати пунш на свято. На восьмий день рабі Нахман провів обряд обрізання онука і весь той день перебував у стані радості. Він проголосив, що радий чути, як люди його онука називають Ісраель бен Сара (як його прадіда – Бешта). Але все змінилось на третій день після

⁸⁰ Rebbe Nachman and You. Chaim Kramer, 2013. Breslov Research Institute, 17 p.

⁸¹ Артур Авраам Грін. Страдающий наставник. Жизнь и учение рабби Нахмана из Брацлава Издательство: Мосты культуры / Гешарим, 2007 г., с. 279

⁸² Додатково варто відзначити, що поруч з Овручем існувало співзвучне містечко Народици.

⁸³ Артур Авраам Грін. Страдающий наставник. Жизнь и учение рабби Нахмана из Брацлава Издательство: Мосты культуры / Гешарим, 2007 г., с. 279

обрізання онука, коли ослабіла донька Нахмана, через що він з великим страхом і муками залишив місто.

Детально описано, що рабі Нахман весь цей час був наляканий, міг дивно поводитись до відношенню до власних учнів, виглядав роздратованим і міг сваритись на них. Ймовірно, він вважав причиною проблем саме свою гріховність.

Після важких для Нахмана подій, як смерть двох синів, дружини, власна хвороба, він був наляканий думкою, що заплатив страшну ціну за гріхи, породжені прагненням керувати людьми, через що хотів відмовитись від ролі керівника.

«Велика небезпека (полягає в тому, щоб) бути знаменитістю та керувати світом. Не кажучи вже про негідних, що вдягаються в чужий одяг, навіть істинні слуги Господні, найвеличніші з покоління, наражаються на страшну небезпеку при керуванні світом. Просто людина є далекою від того, щоб здійснити вбивство; навіть якщо вона людина негідна, їй цього просто не хочеться. Але якщо навіть і з'явиться в неї таке бажання, борони Боже, все одно нічого не вийде через безліч перешкод тому. Навіть якщо вона стане злочинцем, то злодіяти буде лише зрідка, може бути, лише один раз у житті. Але правлячи світом та відкриваючи нові (сенси) Тори, можна щогодинно та щохвилино чинити грабіж, перелюб та вбивство, борони Боже!»⁸⁴

Рабі Нахман, і без того усвідомлюючий з ранніх літ свою гріховність, тепер лише посилив в собі це відчуття через таку кількість родинних трагедій, ймовірно, вважаючи їх розплатою за це.

Приблизно у 1807 р. Нахман захворів на туберкульоз. В період 1807-1808 років рабі Нахман відвідав Лемберг. Хоча остаточну причину його подорожі так і не вдалося з'ясувати, дослідники припускають, що це було пов'язано з тим, що він хотів отримати медичну консультацію через погіршення стану свого здоров'я через туберкульоз⁸⁵

Рабі Нахман помер 18 тішрея 5571 року за єврейським календарем, що відповідає 16 жовтня 1810 р⁸⁶.

При житті рабі Нахман не мав таку велику кількість послідовників. Ймовірно, за його життя коло його учнів налічувало десятки осіб, але на тлі інших хасидських течій того часу – брацлавський хасидизм був достатньо

⁸⁴ Лікутім, 2, 18.

⁸⁵ God's Voice from the Void: Old and New Studies in Bratslav Hasidism. Shaul Magid., p 37

⁸⁶ Rebbe Nachman and You. Chaim Kramer, 2013. Breslov Research Institute, 17 p.

малочисленним. Наприкінці життя рабі Нахман сформулював своїм учням прохання, яке надалі закладе основу для майбутніх паломництв до Умані. Він бажав, щоб після його смерті учні відвідували його поховання, як і за його життя – саме на Рош га-Шана (єврейський Новий рік). Рабі Натан Штернгарц надав цьому більшої масовості і в період 1820-1830-х років починаються масові паломництва на могилу рабі Нахмана.

За життя рабі Нахман постійно перебував в опозиції іншим хасидським рухам. Неформально ця традиція до окремішності зберіглась і після смерті рабі Нахмана.

Знаючи, що помирає, рабі Нахман не забажав обирати свого наступника, йому була важлива його духовна присутність для громади його хасидів.

В світогляді рабі Нахмана важливе місце займає уява. В даному контексті часто цитується книга Моше бен Маймона (Маймоніда)⁸⁷ «Путівник розгублених» (מִיְכוּוֹנֵי הַרְוָה). Проте, важливо відзначити, що Маймоніда та ідеї раціоналізму рабі Нахман категорично не підтримував⁸⁸

У 1806 році рабі Нахман проголошує своїм учням таку фразу «Ikh vel shoyn onheybn mayses dertseyln» (з їдиш «Прийшов час для мене почати розповідати історії»), оскільки на його думку, це повинно було бути найуспішнішою можливістю більш точно донести своє вчення до послідовників⁸⁹. Розповіді рабі Нахмана видаються надто дивовижними з огляду їх змісту та особливостей оформлення. Його казки, розповіді часто мають невизначеність сюжетних ліній та неоднозначність сенсів, які вони приховують в собі. Незважаючи на певну хаотичність у своєму викладі, вони уособлюють якусь певну ідею чи навіть синтез ідей. Кожна казкова історія містила в собі безліч інших притч. Всі вони оповиті таємничістю. Рабі Нахман в своїх історіях тяжіє до опису побутових подробиць, незначних деталей та на

⁸⁷ Моше Бен-Маймон, більш відомий у європейській літературі за латинською формою імені "Маймонід", а в єврейських колах під аббревіатурою РаМБаМ є найбільшим представником блискучої плеяди середньовічних мислителів золотого віку іспанської єврейської культури. В цей період (11-12 століття) в Іспанії творили такі світила, як Іцхак Альфасі, Шломо ібн-Гвіроль, Авраам ібн-Езра, Єгуда га-Леві, Хасдай ібн-Шапрут.

⁸⁸ С.М. Дубнов - Новейшая история еврейского народа от французской революции до наших дней: Т. 1

⁸⁹ God's Voice from the Void: Old and New Studies in Bratslav Hasidism. Shaul Magid., p 72

гру лексиконом мови їдиш. Дані чинники надають особливої загадковості казкам рабі Нахмана. Головними персонажами його надзвичайних історій є цар, цариця, царська дочка, принци, злидарі, простолюдини, але не цадики. Дослідники припускають, що брацлавський рабі в своїх оповідях відштовхувався, насамперед, від кабалістичної символіки, в якій були відсутні будь-які уявлення про праведників, не кажучи про їх образи⁹⁰.

Говард Шварц в своїх працях аналізує історії рабі Нахмана. Він наголошує на цінності історій для рабі Нахмана, який вважав їх одним з найкращих засобів донесення мудрості до людей.

Коли ми хочемо показати людям їхнє справжнє обличчя (як образу і подобу Бога) і, таким чином, пробудити їх від сну (невігластва), ми повинні одягнути обличчя в історії, щоб слухач міг осягнути істину і пробудитися до неї⁹¹

Період історій рабі Нахмана починається за 4 роки до його смерті, у 1806 році. Тоді ж була записана його історія «Загублена принцеса».

Можна погодитись з доцільністю використання історій як інструменту донесення мудрості і знання до своїх учнів, оскільки як відомо, рабі Нахман неодноразово висловлювався, що тяжів до спілкування з небагатими євреями і прагнув давати мудрість іншим. Історії могли бути найкращим засобом донесення інформації для людей, які могли бути неграмотними і не могли осягнути знання лише за допомогою книжок. Рабі Нахман розподіляв історії за декількома типами, а саме: історії з Біблії, історії, які були розказані ранніми мудрецами, історії про ранніх рабинів та пізніших хасидських майстрів⁹². Головним фактом для розуміння історій рабі Нахмана є те, що він був просто їх переповідачем. В своїх історіях він намагається розкрити глибоку духовну природу людства. За своєю суттю дані історії не були переказами життя великих людей або мудреців, – це історії міфічні.

⁹⁰ Концептуальні форми хасидизму: монографія / Вікторія Станіславівна Фуркало, Володимир Ісакович Фуркало. — Умань, 2012. 141 с.

⁹¹ A Palace of Pearls: The Stories of Rabbi Nachman of Bratslav. Howard Schwartz.

⁹² Те саме.

Історії рабі Нахмана, як і інше вчення, було збережено завдяки Натану Штернгарцу. Велика кількість історій розповідалась в шабат та на свята, коли письмо, як і будь-яка робота є забороненими. Натан намагався запам'ятовувати все сказане своїм вчителем, а після завершення заборони записував їх з пам'яті. Звісно, прижиттєві рукописи редагувалися Натаном разом з рабі Нахманом, який міг відкоригувати записане⁹³.

Знову ж таки, як і інші вчення рабі Нахмана, історії були записані мовою їх подачі хасидам – їдишем – але були перекладені на іврит. Дані історії були опубліковані р. Натаном Штернгарцем після смерті Нахмана, у 1816 році, у Острозі (Sippurei Maasiyot).

Дослідники історій Нахмана, зокрема, Говард Шварц, прослідковує в їх основі кабалістичні міфи, єврейське вчення та єврейський і світовий фольклор.

Артур Грін в своїй праці «Страдающий наставник. Жизнь и учение рабби Нахмана из Брацлава» намагається сформувавши критичну біографію голови брацлавського хасидського руху. Висловлюючись словами Гріна, це прагнення зробити перехід від романтизованої агіографії до критичного осмислення життєвого шляху рабі Нахмана. Автор відзначає важливу проблему, з якою стикаються біографи в подібних випадках, коли з більшим «очеловечиванием» (тобто приземленням, зниженням ідеалізації) знижується власне роль особи як наставника, вчителя.

Грін ставить перед собою задачу сформувавши критичну біографію рабі Нахмана. Він наголошує на ролі біографістики в дослідженні хасидизму, наводячи думку Гершома Шолема, що хасидський рух схильний ставити особистість віровчителя вище за будь-яку пропоновану ним релігійну доктрину. Грін вкотре наголошує на ролі особистості наставника в хасидизмі, на тому, що думка/течія саме в хасидизмі не може бути анонімною, її уособленням є вчитель з усіма його особистісними, персональними характеристиками, що прямо впливають на всю течію і його вчення.

⁹³ Те саме.

Про культ паломництва в брацлавських хасидів Грін пише, що навіть в роки радянської влади, коли уманське кладовище було зруйновано, хасиди таємно пробирались для того, щоб помолитись біля могили⁹⁴.

Автор виокремлює три види джерел⁹⁵ з життєпису рабі Нахмана, а саме:

1. Його (рабі Нахмана) власні твори;
2. Праці рабі Натана з Немирова (також відомий як Натан з Брацлава / Натан Штернгарц, але в англійській літературі переважає варіант «з Немирова»), як його найближчого учня та фактичного спадкоємця в якості лідера громади (хоча, як знаємо, фактично прямих спадкоємців, які б керували брацлавською течією, після Нахмана не було, тому брацлавських хасидів часто називають «тойт хасідім» («хасиди мертвого», на їдиш), у А. Гріна «мертві хасідім»⁹⁶

3. Твори більш пізніх представників брацлавського хасидизму.

Окремо Грін виділяє⁹⁷ «не-брацлавські» джерела і підкреслює, що в своєму дослідженні і сам для більшої повноти використовує дані джерела, але все ж таки він піддає їх сумніву, як якісне підґрунтя для дослідження життєвого шляху р. Нахмана.

Автор пише, що в перші роки після смерті рабі Нахмана, рабі Натан з Брацлава (або за іншими джерелами – з Немирова) взяв на себе задачу зібрати всі відомості про ранні роки життя свого вчителя, особливо – всі деталі його подорожі до Святої Землі в період 1798-1799 рр. Вказується, що оскільки рабі Натан з'являється в брацлавському русі у 1802 році⁹⁸, то ці відомості він отримував від інших – це було комбінування інформації з того, що розповідав особисто рабі Нахман, його учні, представники родини.

⁹⁴ Артур Авраам Грін. Страдающий наставник. Жизнь и учение рабби Нахмана из Брацлава Издательство: Мосты культуры / Гешарим, 2007 г., с. 23.

⁹⁵ Те саме, с. 24.

⁹⁶ Артур Авраам Грін. Страдающий наставник. Жизнь и учение рабби Нахмана из Брацлава Издательство: Мосты культуры / Гешарим, 2007 г., с. 23.

⁹⁷ Те саме.

⁹⁸ Йосеф Лев-Кохав (при народженні – Штернгерц) – прапраонук р. Натана в своїй праці "Етапи життя", (видавн. "Корот", 1993 р.) пише, що рабі Натан приєднався до руху рабі Нахмана у 1803 році, хоча Грін зазначає, що у 1802 р.

Суттєву увагу питанням радості приділяв не лише рабі Нахман і це не є заслугою виключно брацлавської течії хасидизму. Відомо, що представники кабалістичного вчення, праці яких стали фундаментом хасидського напрямку, а саме: р. Моше Кордоверо⁹⁹, його учень Еліягу де Відас¹⁰⁰, а також Ішайя Горовіц¹⁰¹, рабі Іцхак Лурія (засновник школи луріанської кабали, яка справила великий вплив на хасидизм як такий) – були прихильниками концепції радості при служінні Богу і неодноразово наголошували в своїх працях на важливості радості¹⁰². Проте, можливо, доцільно буде зауважити, що у випадку коли зазначені кабалісти наголошували на радості саме в контексті служіння Богу, то рабі Нахман підкреслював і необхідність повсякденної радості – «Mitzvah gedolah l'hiyot b'simcha tamid» – «Це велика заповідь – завжди бути веселим¹⁰³

Рабі Натан Штернгарц безпосередньо пов'язує веселощі зі сферою милосердя божественної плероми¹⁰⁴. Бо першооснова веселощів/радості сходить від «щаблі милосердя (хесед)»; «Ти звеселив його радістю лику Твого. Бо цар сподівається на Господа, у вищому милосерді (хесед Ельйон) не сумнівається (Пс. 21:7-8). «У вищому милосердя» саме ступені насолоди вищої, яка суть вища милосердя, яке дуже високо. Завдяки йому удостоїмося ми щаблі Ти звеселив його радістю лику Твого»». В іншому місці р. Натан підкреслює, що зі сферою суду пов'язані саме смуток та зневіра¹⁰⁵

Окрім повсякденної радості р. Нахман часто приділяє увагу конвертації депресії в радість. Втративши сина, він переживав сильні душевні муки, і після

⁹⁹ Рабі Моше бар Яков Кордоверо (Рамак) один з найбільш відомих кабалістів. (1522-1570 рр.). Жив у Цфаті.

¹⁰⁰ Елія бен-Моше де Відас (також Еліягу де Відас; 1518; помер у 1587 у Хевроні) — палестинський рабин-кабаліст з Цфату, автор книги «Решит Хохма».

¹⁰¹ Ісайя бен-Авраам Горовіць. Народився в Празі близько 1555 року, пом. в Сафеді, нині Цфат, Ізраїль, бл. 1630 р.) - чеський рабин-кабаліст і талмудист; автор популярного короткого викладу єврейської релігії - "Шела" ("Schelah"; פ"לש; вид. 1621), і молитовника з викладом каббалістичних навчань - "Scha'are ha-Schammajim" (вид. 1717)

¹⁰² Туров І. Ранний хасидизм: История. Вероучение. Контакты со славянским окружением. – К.: Дух і літера, 2003. – 254 с.

¹⁰³ Likutey Moharan II, Lessons #23 and 24

¹⁰⁴ Те, від чого походить все світле.

¹⁰⁵ Ранний хасидизм: учение и его социально-исторический контекст. Туров І.В., Київ, 2013 р., 465 с.

цього він вирішив провести своїм послідовникам урок «Сад душ», пояснюючи, що людина може знайти сенс навіть у найбільших своїх стражданнях.

Окрім повсякденної радості р. Нахман часто приділяє увагу конвертації депресії в радість. Втративши сина, він переживав сильні душевні муки, і після цього він вирішив провести своїм послідовникам урок «Сад душ», пояснюючи, що людина може знайти сенс навіть у найбільших своїх стражданнях¹⁰⁶.

Завжди пам'ятай:
Радість не є випадковим явищем
до твоїх духовних пошуків.
Вона життєво необхідна¹⁰⁷

Ніщо так не звільняє, як радість.
Вона звільняє розум і наповнює його
спокоєм.¹⁰⁸

Проте, аналізуючи вислови р. Нахмана, можемо тлумачити радість не як те, що дане людині на початку життя, чи при формуванні характеру, тощо, – радість для нього є результатом пошуків, тобто, такою, що може бути отримана через духовну роботу, лише тоді людина справді досягне радість.

На протиставлення радості, р. Нахман в своїх уроках та повчаннях згадує і депресію, як один із руйнівних факторів в житті людини:

Депресія
завдає величезної шкоди.
Використовуйте всі способи, які можете придумати.
щоб повернути собі радість¹⁰⁹.

Якщо ти не відчуваєш себе щасливим,
прикинься.
Навіть якщо ти у відвертій депресії,
посміхнися. Поводься щасливо.
Справжня радість прийде сама¹¹⁰.

¹⁰⁶ The empty chair: finding hope and joy: timeless wisdom from a Hasidic master, Rebbe Nachman of Breslov, p/100

¹⁰⁷ The empty chair: finding hope and joy: timeless wisdom from a Hasidic master, Rebbe Nachman of Breslov, p.101

¹⁰⁸ The empty chair: finding hope and joy: timeless wisdom from a Hasidic master, Rebbe Nachman of Breslov, p.102

¹⁰⁹ The empty chair: finding hope and joy: timeless wisdom from a Hasidic master, Rebbe Nachman of Breslov, p.103

¹¹⁰ The empty chair: finding hope and joy: timeless wisdom from a Hasidic master, Rebbe Nachman of Breslov, p.103

Останній вислів можна порівняти з відомим англійським прислів'ям «Fake it till you make it» («зімітуй це, поки не зробиш це») або «act as if» («веди себе, наче це так»). Тобто, ключова схожість в даних висловах стосується ситуації, коли людина саме в даний момент не може перебороти обставини, що склалися і досягнути того, чого прагне, вона фактично авансом говорить, що це вже є, поки не зможе досягнути бажаного.

В цілому, афоризми рабі Нахмана зачіпають велику кількість найбільш актуальних проблем людини, які переважно стосуються емоційного плану, міжособистісних відносин тощо.

Коли відчуваєш, що починаєш злитися,
зупиніться.
Уявіть себе
що ви вже вибухнули і
і тепер відчуваєш себе спустошеним. Бо саме так
що відбувається, коли ти гніваєшся:
твоя душа покидає тебе.
Зроби це, і твій гнів
неодмінно розвіється¹¹¹.

Легко критикувати інших і
і змусити їх відчувати себе непотрібними.
Це може зробити будь-хто.
Що вимагає зусиль і вміння, так це
підняти їх і
і зробити так, щоб вони почувалися добре¹¹².

Коли вас запитують, як справи,
не скиглити і не бурчати про
про свої труднощі. Якщо ти відповіси
«Погано», то Бог скаже,
«Ти називаєш це поганим? Я покажу тобі.
що таке погано!»¹¹³

¹¹¹ The empty chair: finding hope and joy: timeless wisdom from a Hasidic master, Rebbe Nachman of Breslov, p. 28

¹¹² The empty chair: finding hope and joy: timeless wisdom from a Hasidic master, Rebbe Nachman of Breslov, p. 33

¹¹³ The empty chair: finding hope and joy: timeless wisdom from a Hasidic master, Rebbe Nachman of Breslov, p. 36

Загалом, в літературі про дружину та дітей рабі Нахмана з Брацлава зустрічається наступна інформація, що він мав дружину на ім'я Сася, яка померла у 1807 р. (в період проживання Нахмана у Брацлаві). Відомо, що у Нахмана було два сини – Шломо-Ефраїм (1804-1806) та Яков, який помер, коли ще був немовлям, приблизно у цей самий період. Про доньок відомо, що їх було п'ять або шість, але відомі імена лише Адель, Сари, Мір'ям та Хаї. Часто в літературі в контексті згадки про дітей рабі Нахмана зазначається, що він покладав великі надії на своїх синів, особливо, на Шломо-Ефраїма, тому його смерть у 1806 році була для Нахмана великим потрясінням. Додатково фігурує інформація, що рабі Нахман не мав синів, які дожили би до дорослого віку.

Проте, потребують більш детального дослідження архівні документи по м. Умані періоду 19 ст., оскільки в Державному архіві Київської області в матеріалах ревізьких казок¹¹⁴ за 1858 р. наявний запис під №610 за даною 10 ревізією (№160 за даними 9 ревізії) про наступну родину:

міщани

чоловічої статі:

«**Нахман Гершкович Брацлавский**, 46 (років), за попередньою ревізією 38 (років)

Нахмана синовья близнецы:

1-й Шліома, 16 (років), за попередньою ревізією 8 (років)

2-й Ицко, 16 (років), за попередньою ревізією 8 (років)

Нахмана брат Ихиль /он же Ицек/, 38 (років), за попередньою ревізією 30 (років)

жіночої статі:

Нахмана Гершковича жена Рейзя, умерла в 1853 году

Его второбрачная жена Рося, 39 (років)

Нахмана дочки:

1-я Эйдя, 18 (років)

2-я Нехама, 13 (років)

Ихеля Гершковича жена Блюма, умерла в 1852 г.

Его второбрачная жена Рухля, 30 (років)

Его дочки:

1-я Геня /она же Рыва/, 18 (років)

2-я Сура, 9 (років)»

Водночас, звертаючись до матеріалів попередньої ревізії за 1850 рік¹¹⁵), бачимо наступний запис під №160:

¹¹⁴ ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 1496, арк. 427 зв., арк. 428.

¹¹⁵ ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 1024, арк. 152 зв., арк. 153.

міщани

чоловічої статі:

«**Нахман Гершкович Брацлавский**, 38 (років), *за попередньою ревізією* 22 (роки)

Нахмана синовья близнецы

1-й Шліома, 8 (років)

2-й Ицко, 8 (років)

Нахмана брат Ихель /он же Ицик/, 30 (років), *за попередньою ревізією* 14 (років)

жіночої статі:

Нахмана Гершковича жена Рейзя, 36 (років)

Его дочери: 1-я **Марьям**, в замужестве

2 **Хая Сура**, в замужестве

3 **Эйдя**, 10 (років)

4 Нехама, 5 (років)

Ихеля Гершковича жена Блюма, 29 (років)

Его дочери: 1-я Геня /она же Рыва/, 10 (років)

2 Сура, 1 (рік)»

Оскільки за життя рабі Нахмана, він не згадувався під якимось прізвищем, а переважно фігурує як «Нахман мі-Брацлав» (Нахман з Брацлава), то можна припустити, що на момент отримання його нащадками прізвища, вони могли носити саме прізвище Брацлавські. Водночас, потребує уваги, що Нахман Гершкович Брацлавський, який згадується в даних ревізіях по м. Умані, мав доньок, імена яких у великій мірі близькі до імен доньок рабі Нахмана. Спираючись на дану інформацію, можна припустити про наявність родинних зв'язків між рабі Нахманом та Нахманом Гершковичем, проте дане припущення потребує детального дослідження більш ранніх архівних документів по м. Умань, що наразі є за межами нашого дослідження.

2.2 Луріанська кабала і Зогар в основі поглядів рабі Нахмана

Суттєву роль на формування світогляду рабі Нахмана та подальшому розвитку його вчення справила луріанська кабала. Її засновником є Рабі Іцхак бен Шломо Лурія Ашкеназі (1534-1572 pp), в літературі інколи згадується як Арі (Арізаль / Арі га-Кадош). Арізаль є аббревіатурою «Ашкеназі рабі Іцхак зіхроно ле-враха» – Ашкеназі рабі Іцхак благословенної пам'яті». Рабі Іцхак, як і рабі Нахман, прожив достатньо коротке життя – усього 38 років.

Згідно з легендою, в 17-річному віці Арі мав нагоду познайомитись з Кабалою. Впродовж довгого часу він намагається осягнути її, активно вивчає

її, але в нього це не виходило. Він став часто і активно молитись, поститись, прийняв аскетичний спосіб життя для того, щоб духовно очиститись та бути гідним цього знання. Незважаючи на всі зусилля, вони все одно не мали успіху. І одного разу уві сні йому було сказано, що його зусиль недостатньо і що від нього вимагається більше. Після осмислення сказаного, Арі значно частіше почав вивчати Кабалу та почав вести відлюдницький спосіб життя. Впродовж близько шести років Арі кожен день вивчав Кабалу, намагаючись пізнати це знання.

За даною легендою можемо провести певні паралелі з життєвим шляхом рабі Нахмана, а саме з його спробами в дитинстві досягнути єднання з Богом, прагнення до духовного піднесення, і розуміння того, що це не може бути отримане лише за одного бажання. Тобто, Нахман теж вбачав або отримав провидіння, що задля досягнення такої високої мети він повинен відмовитись від всього світського, стати справжнім аскетом. Другою ключовою схожістю є важлива роль сновидінь, оскільки відомо, що рабі Нахман приділяв суттєву увагу тлумаченню сновидінь. Окремо треба відзначити спільні риси у такій затвірницькій поведінці впродовж довгого часу, оскільки Арі при вивченні Кабали не покладав багато на своїх найголовніших вчителів (при тому – авторитетних знавців Кабали), а прагнув до самостійного її вивчення. Такий стиль притаманний і Нахману, оскільки він був явним інтровертом.

Ісаак Лурія сформував розуміння того, що намагання Бога зробити досконалий світ для людства були зруйнованими. Він акцентував на тому, що саме через пост та молитву людина може прийти до істини та пізнання Бога. Саме ці погляди переймає рабі Нахман.

Зогар (Сефер га-Зогар») був однією з праць, які мали сакральне значення для рабі Нахмана. Дана робота була написана та була викладена у вигляді збірника містичних бесід між рабі Шимоном бар Йохаєм, його сином на ім'я Еліезер та учнями. Зогар є важливою працею в кабалістичній традиції. Власне, назва даної книги походить з вірша, яким вона починається, а саме: «А мудреці засяють сяйвом небес» («ве амаскілім язіру ке-зогар аракіа»). Зогар традиційно

складається з п'яти томів, де перші три томи є коментарями на глави Тори, а також том, що містить пояснення до глави Берешит та один до Пісні Пісень.

Зогар, що з івриту перекладається як «саяво» в кабалістиці займає високе місце. Про це свідчить той факт, що з усієї післяталмудичної рабиністичної літератури вона стоїть в одному ряду з Біблією та Талмудом¹¹⁶ За стилем написання, Зогар має псевдоєпіграфічний манер, власне, написаний в стилі містичного роману.

Якщо казати про авторство такої праці, як Зогар, то думки стосовно даного питання у дослідників містицизму розділяються. Немає єдиної думки, чи це був автор, чи компіляція праць декількох авторів. Німецький історик Генрих Грец (1817-1891) висловлює думку (хоча в попередні століття вже існувала така негласна традиція), згідно якій авторство Зогару належить іспанському кабалісту Моше де Леону¹¹⁷ (прибл. 1250 – 1305)¹¹⁸. Водночас, паралельно існує думка, що Зогар являє собою останню редакцію праць, які були написані впродовж достатньо довгого періоду, з припущенням, що в основі яких почасти наявні елементи містичної думки власне Шимона бар Йохая. Згідно з гіпотезою проф. Єгуди Лібес¹¹⁹, яка набула розвитку в сучасних наукових дослідженнях, Зогар був створений групою авторів, які належали до містичних братств і кожна його частина може мати свого автора.

2.3 Огляд ключових брацлавських праць авторства р. Нахмана та р. Натана

Неможливим є розуміння сутності течії без дослідження її ключової літератури. Хоча ми і не проводимо літературного аналізу в даній роботі, все ж таки для більш повного розуміння брацлавської хасидської думки інколи

¹¹⁶ Гершом Шолем. Основные течения в еврейской мистике.. Под общей редакцией проф. Ш.Пинеса, 1993 г., с. 217.

¹¹⁷ Моше де Леон, Моше бен Шем Тов де Леон, Мойсей Леонський (1250-1305) - сефардський рабин, кабаліст

¹¹⁸ Гершом Шолем. Основные течения в еврейской мистике.. Под общей редакцией проф. Ш.Пинеса, 1993 г., с. 221.

¹¹⁹ Liebes Y. Studies in the Zohar / Liebes Y. – Albany: State University of New York Press, 1993. –262 p.

будемо наводити ті чи інші висловлювання, що можуть відображати погляди Нахмана на різні аспекти життя.

Двома найголовнішими працями рабі Нахмана є «Лікутей Могаран»¹²⁰ – зібранням його повчань та том його розповідей та притч під назвою «Сіпурей маасійот».

Власне, вчення р. Нахмана також відображене, окрім згаданих, в таких працях, як «Сіхот Га-Ран», що включає його короткі бесіди, поради та апофегми, що містяться також в різних варіантах в таких працях, як «Хасей Мохаран» та «Шивхей Га-Ран». Окремі частини «Сіхот га-Ран» (івр. «Бесіди рабі Нахмана») були видані рабі Натаном у 1816 році в якості додатків до Сіпурей маасійот¹²¹

Лікутей Мохаран містить всі найважливіші розповіді по Торі, які рабі Нахман проводив в останні вісім років свого життя (брацлавський період), додатково включає в себе короткі пояснення від рабі Натана Штернгарца. Лікутей Могаран розподілений на дві частини, перша була видана при житті рабі Нахманом. Друга частина була видана зусиллями його учня рабі Натана через рік після смерті Нахмана (у 1811 р.). Дані повчання рабі Нахмана у властивій хасидським працям формі фактично являють собою нотатками його неформальних бесід з його учнями на свята та шабати.

Згаданий вище «Сіпурей Маасійот» є джерелом, що містить розповіді (казки) р. Нахмана, і на який спираються дослідники творчості р. Нахмана¹²²

Сіпурей маасійот, що містить розповіді рабі Нахмана, був вперше опублікований у 1816 р. рабі Натаном. Дане видання призначалось як для жінок та простолюдинів, так і для більш освічених читачів. У виданні були наявні тексти одночасно на двох мовах – їдиш та іврит.

¹²⁰ МОХаРаН є скороченням від «Морену Ве Рабену Ха-Рав Рабі Нахман», що перекладається як «Наш наставник та вчитель Рабі Нахман

¹²¹ Артур Авраам Грин. Страдающий наставник. Жизнь и учение рабби Нахмана из Брацлава. Издательство: Мосты культуры / Гешарим, 2007 г., с/ 24-25

¹²² The Revealed and Hidden Writings of Rabbi Nachman of Bratslav: His Worlds of Revelation and Rectification. Zvi Mark.

Додатково до основних праць рабі Нахмана, на які варто звернути увагу при дослідженні його вчення можна віднести Сефер га-мідот (івр. «Книга моральних цінностей»), яка у вигляді алфавітного переліку відображає короткі поради щодо моральних аспектів життя. Дана праця була почата рабі Нахманом ще в юнацькі роки, а завершена майже наприкінці його життя.

Однією з ключових праць брацлавського хасидизму є «Лікутей Тефілот» (з івр. – «Збірники молитов»), написана у 1822-1827 рр., автором якої є р. Натан Штернгарц¹²³

До творів рабі Натана можна головним чином віднести його самостійну працю під назвою «Лікутей галахот» (івр. «Зібрання законів»), що являє собою повчання рабі Нахмана до тексту Шулхан Арух. Працею Натана «Лікутей галахот» вважається, оскільки він значно розширює повчання рабі Нахмана та містить в собі доволі глибокий його аналіз і тлумачення.

В основі досліджень з теми рабі Нахмана та рабі Натана часто лежать біографічні та автобіографічні праці останнього. Першим зібранням спогадів про рабі Нахмана від його послідовників та учнів є видана у 1816 році книга «Шивхей га-Ран» (івр. «Прославлення рабі Нахмана»). В даній праці рабі Натана, починаючи з розповідей про дитячі та юнацькі роки свого Вчителя, про його внутрішню боротьбу, детально описані ранні роки рабі Нахмана¹²⁴

Інформація про життя рабі Нахмана після поїздки до Палестини (після 1799 р.) був опублікований вже послідовниками рабі Натана у праці «Хасей Могаран», через що стає одним з найважливіших джерел про Нахмана за останнє десятиліття його життя.

У 1876 році в Лембергу послідовником р. Натана, рабі Нахманом з Черина видана написана Натаном наприкінці життя автобіографія, що має назву «Ємей Могаранат»¹²⁵.

¹²³ 'R. Nathan Sternhartz's Liqqutei tefilot and the Formation of Bratslav Hasidism', The Journal of Jewish Thought and Philosophy 24 (2016), pp. 60-94

¹²⁴ Артур Авраам Грин. Страдающий наставник. Жизнь и учение рабби Нахмана из Брацлава Издательство: Мосты культуры / Гешарим, 2007 г., с. 25-26

¹²⁵ Артур Авраам Грин. Страдающий наставник. Жизнь и учение рабби Нахмана из Брацлава Издательство: Мосты культуры / Гешарим, 2007 г., с. 25-27

2.4 Відомості про рабі Натана та родину Штернгарц

В порівнянні з рабі Нахманом, про його учня – р. Натана Штернгарца маємо достатньо обмежені відомості. В літературі з історії брацлавського хасидизму він майже завжди фігурує саме в контексті історії про власне рабі Нахмана, ніж як окрема фігура. Р. Натан в Ямей Могаранат (стор. 11) згадує, що перш ніж найти свого вчителя і наставника, він побував у багатьох хасидських дворах. Проте саме в Нахмані його зачепила саме людяність, здатність відкрито говорити про свої слабкості та внутрішню боротьбу. Саме це найбільше вразило майбутнього учня Нахмана і залишалось одним з найбільших вражень для нього.

Рабі Натан був зятем рабі Довіда Цві Ойєрбаха, який був галахічним авторитетом і походив з Кам'янця-Подільського. Як відомо, рабі Довід Цві був зятим противником хасидизму¹²⁶.

В родині Штернгарц впродовж довгого часу прослідковуються т.зв. родинні імена. Доволі часто серед представників прізвища Штернгарц у Брацлаві та Тульчині зустрічаються носії імені Нахман.

За згадками нащадків р. Натана та архівними матеріалами може визначити, що у р. Натана було дві дружини. Перша дружина – Естер-Шейндель (померла у вересні 1826 р.), від якої були діти Шахне, Іцхок, Давид-Цві та Хана-Цирель. Другою дружиною р. Натана була Дішель, з жовтня 1826 р., від якої були діти – Нахман та Йосеф-Йона.

Відомо, що другий син рабі Натана – Іцхак (Іцхок), був одночасно одним з найбільших його послідовників. Відомо, що листування Натана з друзями, родиною, зокрема з своїм сином – рабі Іцхаком лягли в основу праці під назвою «Алім Лі-Теруфа»¹²⁷.

¹²⁶ Rebbe Nachman and You. Chaim Kramer, 2013. Breslov Research Institute., p. 19

¹²⁷ Rebbe Nachman and You. Chaim Kramer, 2013. Breslov Research Institute., p. 20

Написання прізвища серед нащадків суттєво різняться, оскільки в метричних записах та списках по Брацлаву та Тульчину наявні варіанти написання як «Штерингерц», «Штеренгерц», «Штерингорц».

В цілому, прізвище Штернгарц є поєднанням двох їдишських слів, а саме «shtern» (зірка) та «herz» (серце).

Рабі Натан наприкінці свого життя застав одну з найважливіших своїх праць «Лікутей Галахот», яка була надрукована приблизно у 1843-1844 р.¹²⁸

Дослідники хасидизму відзначають, що рабі Натан Штернгарц, пишучи праці про свого вчителя притримувався точності та обґрунтованості, уникаючи традиційних для хасидизму оповідей про чудеса та магичні події¹²⁹

Переходячи тепер до другої групи наших джерел – біографічних і мемуарних творів раббі Натана, присвячених життю раббі Нахмана, – ми опиняємося в несподівано сприятливому становищі. Раббі Натан зовсім не схожий на якогось автора побожних легенд; він бачить своє завдання у тому, щоб з максимальною точністю та повнотою зібрати всі можливі дані про життя свого вчителя. На противагу всім іншим хасидським хронікерам того часу, він відверто виключає зі своїх творів все чудове – за винятком кількох згадок про надприродне порятунк у бурю у розповіді про подорож рабі Нахмана до Святої Землі. Такі казкові історії напевно удосталь циркулювали вже за життя рабі Натана; багато з цих оповідань було зібрано та опубліковано наступними поколіннями брацлавських хасидів. Однак раббі Натан не хоче мати жодної справи з такого роду казками¹³⁰

Однак слід віддати належне таланту, обізнаності й ґрунтовності викладу рабі Натаном свідчень та подробиць життєдіяльності свого вчителя. На відміну від інших хасидських авторів він у своїх творах уникає оповідей про чудеса, які нібито супроводжували життя рабі Нахмана. Рабі Натан вдається до переповідання розповідей про чудесне спасіння рабі Нахмана під час бурі на морі по дорозі в святу Землю. Проте подібні розповіді можна вважати чи не єдиним винятком на фоні історично підтверджених і ґрунтовних свідчень про рабі Нахмана і його оточення¹³¹

¹²⁸ Rebbe Nachman and You. Chaim Kramer, 2013. Breslov Research Institute., p. 21

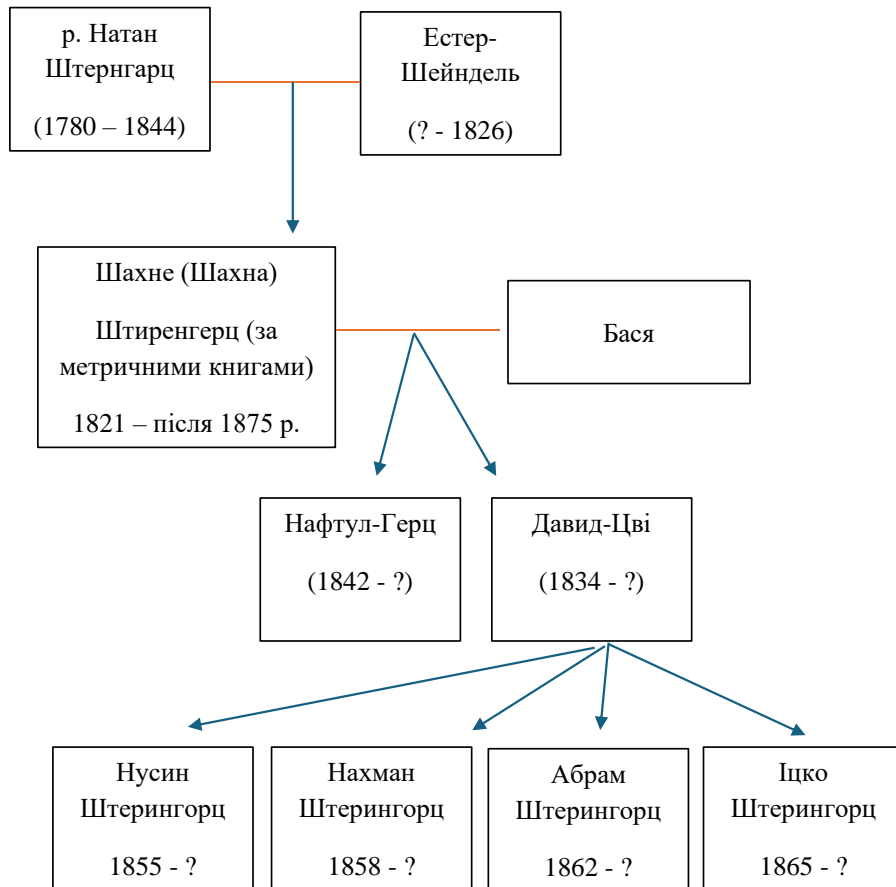
¹²⁹ Концептуальні форми хасидизму: монографія / Вікторія Станіславівна Фуркало, Володимир Ісакович Фуркало. — Умань, 2012. с. 142.

¹³⁰ Артур Авраам Грин. Страдающий наставник. Жизнь и учение рабби Нахмана из Брацлава Издательство: Мосты культуры / Гешарим, 2007 г., с. 28

¹³¹ Концептуальні форми хасидизму: монографія / Вікторія Станіславівна Фуркало, Володимир Ісакович Фуркало. — Умань, 2012. с. 142.

Разом з р. Натаном в охелі в Брацлаві знаходиться поховання його онука – Дувида/Давида (так в архівних документах) або Давида-Цві (за написом на надгробку). Батьком Давида був син р. Натана – Шахне. В цілому дана гілка родини (по Шахне) Штернгарц виглядає наступним чином (на схемі нижче).

Рисунок 2. Нащадки рабі Натана по лінії сина Шахне^{132 133 134}

На похованні рабі Натана Штернгарца написи з двох боків. Ймовірно, судячи зі шрифту, один є суттєво більш раннім.

З однієї сторони напис наступний (таким самим шрифтом, як і на похованні онука р. Натана – Давида-Цві):

פ"ו

¹³² Державний архів Хмельницької області. Єврейський перепис 1875 р. по м. Брацлав – Ф-226, оп. 80, спр. 1167в, арк. 135 зв. – 136

¹³³ Державний архів Хмельницької області Єврейський перепис 1875 р. по м. Брацлав – Ф-226, оп. 80, спр. 1169, арк. 70 зв.

¹³⁴ Державний архів Хмельницької області Метрична книга народжень євреїв синагоги м. Брацлав Брацлавського повіту Подільської губернії за 1842 р. – Ф-227, оп. 1, спр. 3827

רבי נתן ברבי
נפתלי הערץ זצ"ל
תלמיד אדמו"ר
רבי נחמן מברסלב
עשרה נלבע
בטבת תר"ה
ת'נ'צ'ב'ה

Переклад:

Т(ут) п(охований)

рабі Натан син рабі

Нафталі Герца, да буде памяць праведного благословенна,

учень адмора

рабі Нахмана з Брацлава,

був втраченим (прихованим) 10

тевета 1845 (або 1844?)

да буде душа його прив'язана до вузла життя

В імовірно старшому варіанті напису (з іншого боку поховання) текст наступний:

רבנו נתן
ב"ר
ה רב נפתלי הרצ

ברסלב

ז צ"ל

Переклад:

Рабі Натан

син

рабі рава Нафталі Герца,

Брацлав,

Да буде пам'ять його благословенна

2.5 Спогади про брацлавських хасидів

Досліджуючи тему брацлавського хасидизму, можемо натрапити на спогади нащадка рабі Натана – Йосефа Лев-Кохави (при нар. – Штернгерц), що видані у 1993 році під назвою «Етапи життя» (оригінал на івриті), коли Йосефу було 92 роки. Хоча згадані в книзі роки життя Йосефа в Брацлаві не відносяться безпосередньо до періоду нашого дослідження, проте в своїх спогадах він наводить відомості про часи рабі Нахмана та рабі Натана та описують особливості громади брацлавських хасидів в різні часи.

Прапраонук рабі Натана – Йосеф Штернгерц згадує, що в Брацлаві до 1917 р. було чотири синагоги – Велика синагога, яка вирізнялась з-поміж інших своїми розмірами та красою, та три бейт-мідраші¹³⁵

В одному з бейт-мідрашів молилась і родина Йосефа, де він бував майже кожен вечір.

Окремо виділений опис того, як хасиди проводили час у свята та по суботах, коли після трапези вони здебільшого танцювали та грали на музичних інструментах. В цьому і проявлялась радість хасидів. Особливого значення питання радості набуває на свята Сімхат-Тора та Пурім. Щорічно брацлавські

¹³⁵ З івritу «дом вчення» - місце, яке призначене для постійного вивчення Тори.

хасиди привозили з своїх поїздок до Умані на Рош га-Шана нові мелодії, що значно збагачувало репертуар на згадані свята. На святкування Сімхат-Тора та Пурім брацлавські хасиди збирались біля будинку діда Йосефа – рабі Давида-Цві. Йосеф детально описує святкові страви та напої, які були на святкуваннях, а саме – чолнт, штруделі, великі хали, а також вино та пиво, які приносили гості.

Хто не бачив хасидських веселощів на цих святах, той ніколи не бачив істинних веселощів.¹³⁶

З огляду на те, що Йосеф в своїх спогадах вже про юнацький період часто зазначає погроми як одну з найбільших загроз для єврейського населення того часу, про період раннього дитинства (перші роки ХХ ст.) він пише, що в ті роки в Брацлаві налічувалось близько 10 тис. мешканців, серед яких були представники як єврейського, так і християнського населення, де водночас він підкреслює, що вони знаходились в мирному співіснуванні. Неєврейське населення було представлене в керівництві місцевої влади, були чиновниками та поміщиками. Євреї займались різними видами діяльності, серед них були крамарі, торговці зерном, торговці великою рогатою худобою, кіньми тощо, власниками заїжджих дворів, також займались ремісництвом та працювали в майстернях. Водночас, євреї також могли займати нижчі чиновницькі посади. Два великі млини на річці Південний Буг також належали євреям¹³⁷ Також відомо, що в Брацлаві був пивний завод.

Велика кількість єврейських дітей навчались в хедерах¹³⁸, де діти окрім Тори вивчали також мову іврит та єврейський закон¹³⁹. Окрім хедерів в Брацлаві була також єврейсько-російська школа, початкові школи, реміснична школа гімназія зі своєю початковою школою.

¹³⁶ שטרנהרץ כוכב-לב יוסף / בחיי תחנון. https://www.nli.org.il/en/books/NNL_ALEPH990013000520205171/NLI

¹³⁷ Відомо, що один з млинів належав Янкелю Солітерману, який був вбитий в погромі у Брацлаві у 1919 р.

¹³⁸ Єврейська початкова школа.

¹³⁹ Ймовірно, мова йде про Галаху

В даному розділі ми спробували дослідити життєвий шлях рабі Нахмана. Детально змальовані особливості формування майбутнього цадика, виклики і переживання, з якими він стикався починаючи з періоду дитинства, що справило суттєвий вплив на його ідеї та вчення. Нахман, відчуваючи потребу доносити своє вчення до всіх євреїв, без огляду на їх соціальний стан, намагаючись "виправити" їхні душі, створює унікальні історії, в які вкладає основні ідеї свого вчення. Дані історії повинні були донести цінності вчення рабі Нахмана до усіх, навіть до самих простих і малограмотних євреїв. Рабі Натан Штернгарц відіграв в розвитку брацлавської течії далеко не останню роль, тому в розділі ми намагаємось більш детально розглянути і його життєвий шлях. Проте, водночас, про нього маємо не так багато інформації, як про його Вчителя (хоча і наявна автобіографічна праця Натана, все ж, якщо говорити про джерела, зокрема, і архівні, то їх маємо в достатньо обмеженій кількості).

Окремо в даному розділі зупиняємось на ключових працях авторства рабі Нахмана та рабі Натана, що містять в собі три ключових види інформації, а саме – записані уроки або тези уроків Нахмана, автобіографії, історії або розповіді.

РОЗДІЛ 3. ОСТАННІ РОКИ ЖИТТЯ НАХМАНА. КУЛЬТ ПАЛОМНИЦТВА ДО УМАНІ

3.1 Переїзд рабі Нахмана до Умані та останні роки життя

Навесні 1810 року рабі Нахман переїздить до Умані. Головною причиною перебування його перебування там дослідники вважають потребу постійної молитви за душі євреїв, які загинули в період Коліївщини (1768 р.)¹⁴⁰. Десятки тисяч євреїв, які загинули впродовж повстання, загинули мученицькою смертю під час так званої «Уманської різанини» і були поховані на місцевому кладовищі, потребували допомоги в спасінні душ, на думку рабі Нахмана. Він побажав бути похованим саме тут, серед них. Дане бажання він виказував рабі Натану ще у 1802 році, проїжджаючи Умань, в поїзді зі Златополя до Брацлава. У 1810 році рабі Нахман нагадав рабі Натану історію, яка сталась раніше з Бештом. Згідно з легендою, одного разу Бешта викликали до якогось міста для допомоги душам загиблих євреїв, проте дана поїздка ледве не коштувала Бештові життя. Ймовірно, рабі Нахман проводив певні паралелі між своїм життям, та життям Бешта. Судячи з розмов на дану тему, рабі Нахман постійно відчував зв'язок з Уманню, та з загиблими там євреями¹⁴¹

Доволі яскравими є вислови, що підкреслюють тяжіння рабі Нахмана до уманських єврейських поховань:

Вам не зрозуміти великої, дивовижної та звеличенної святості місцевого кладовища, воно є воістину дорогоцінним та святим.

Водночас, уваги варті і коментарі рабі Натана:

І він велику кількість разів говорив з людьми прославляючи уманське кладовище, бо лежить там велика кількість святих – тисячі та міради

Не раз говорив він мені та іншим людям, що добре бути похованим там.

¹⁴⁰ Штетл: золота доба єврейського містечка. Йоханан Петровський-Штерн.

¹⁴¹ Артур Авраам Грин. Страдающий наставник. Жизнь и учение рабби Нахмана из Брацлава. Издательство: Мосты культуры / Гешарим, 2007 г.

Відносно ж його поселення в Умані – «не переповниться вухо слуханням» (Екк. 1:8) того, що ми чули.

Більше всього він займався там виправленням душ (мертвих), як це слідує з історії, яку розповіли нам при в'їзді туди. Перед самою смертю він знову пом'янув її та сказав: «Чи пам'ятаєш ти ще історію про Бешта, що я тобі розповідав?»¹⁴²

Не викликають здивування такі розмови, оскільки тема смерті ще з дитинства хвилювала рабі Нахмана, коли він мав великий страх смерті і впродовж довгого часу думав про це.

[Рабі Нахман] розповідав, що в молодості він мав величезний страх смерті, що він дуже боявся вмирати. І тоді він попросив Господа, нехай буде Він благословенний, щоб він помер в освяченні Божого імені. І так він продовжував довгий час. Він не пам'ятає, скільки часу, але знає, що дуже довго. Можливо, що він так ішов і постійно просив про це протягом року. Не було жодної розмови [з Богом] чи молитви, в якій би він не просив про це: померти в освяченні Божого Імені. І його молитва про смерть, якої він тоді так сильно боявся і жахався (як було сказано вище), сама по собі була фактичною самопожертвою в ім'я освячення Божого Імені, тому що в той час його страх перед цим був настільки сильним¹⁴³.

В таких працях, як «Хаей Мохаран» та «Смей Мохаранат», рабі Натан Штернгарц детально змальовує роль Умані для р. Нахмана. В пізніших працях висвітлюється питання взаємовідносин Нахмана з уманськими представниками маскілім.

Після Песаху [р. Нахман] переїхав звідси [з Брацлава] до Умані, щоб померти там.... Всі ці три роки він багато говорив про свою смерть..... І він кілька разів говорив з нами про місце свого поховання, так що з його слів було зрозуміло, що він шукав і запитував, і думав про вибір місця, де він буде похований, але не міг знайти місця, щоб бути похованим у відповідності зі своїм бажанням. Він говорив з нами про кілька місць. Сказав, що, на його думку, було б добре бути похованим у Лемберзі, тому що там поховані великі цадики, але з вищезгаданих причин це місце, на його думку, було не дуже гарним. Він також не вважав, що тут – у Брацлаві – це гарне місце для поховання. І так він говорив кілька разів, поки не приїхав до Умані. Тоді він сказав, що, на його думку, Умань була б добрим місцем для поховання, бо там спочиває багато мучеників¹⁴⁴.

Другою ймовірною причиною бажання рабі Нахмана оселитися в Умані може бути спасіння душ живих євреїв, оскільки це був одним з перших центрів Гаскали на території України. З деякими представниками цієї течії рабі

¹⁴² Артур Авраам Грин. Страдающий наставник. Жизнь и учение рабби Нахмана из Брацлава Издательство: Мосты культуры / Гешарим, 2007 г.

¹⁴³ Сіхот Га-Ран, 57, стор. 72

¹⁴⁴ Смей Мохаранат, частина 1, 41, с. 64-65.

Нахман мав змогу познайомитись ще в період своєї поїздки до Умані у 1802 році. Відомо, що одним з представників Гаскали був Нахман Натан Раппопорт, в будинок якого після його смерті переїхав рабі Нахман. Коли рабі Натан супроводжував рабі Нахмана під час переїзду до даного будинку, рабі Нахман зауважив, що дана людина носила обидва їх імені¹⁴⁵.

Дійсно, за матеріалами ревізії 1811 по Умані серед купців третьої гільдії знаходимо запис №7, де згаданий «Нахмен Нусин Рапопор(*m*)». Зазначено, що за попередньою ревізією від 1795 він мав 35 років, і примітка, що помер у 1809 році. Таким чином, він помер у віці 49 років (1760-1809). Також з ним у записі 7 значить син – «Нахмен Нусина сын Кофка», якому на 1795 р. було 18 років, і також з приміткою, що він помер у 1798 році¹⁴⁶

Фізичний стан рабі Нахмана постійно погіршувався, і ймовірно відчуваючи наближення своєї смерті він таки вирішив на початку 1810 року переїхати до Умані. Водночас з цією подією стає відомо, що в цей же час значна частина Брацлаву була знищена пожежею^{147 148}, під час якої зазнав шкоди і будинок рабі Нахмана. Для нього це було фактичним поштовхом до того, що треба реалізувати бажаний переїзд, тому через три дні після пожежі в супроводі рабі Натана, він таки вирушив до Умані.

Відомо, що в наступному році після смерті рабі Нахмана, (у 1811 р.) рабі Натан заснував те, що в літературі часто згадується як кібуц Рош га-Шана в Умані¹⁴⁹.

3.2 Після смерті рабі Нахмана

¹⁴⁵ Артур Авраам Грин. Страдающий наставник. Жизнь и учение рабби Нахмана из Брацлава Издательство: Мосты культуры / Гешарим, 2007 г., с. 312-319

¹⁴⁶ Державний архів Черкаської області, ф. 892, оп. 1, спр. 1, арк. 2 зв.

¹⁴⁷ Город Брацлав и его храмы. По поводу столетия Подольской епископской кафедры, именованной сначала Брацлавской и Подольской. Историческая записка. Священника Гавриила Григоренка. Каменец-Подольск, 1896 г.

¹⁴⁸ Артур Авраам Грин. Страдающий наставник. Жизнь и учение рабби Нахмана из Брацлава Издательство: Мосты культуры / Гешарим, 2007 г.

¹⁴⁹ Являє собою велике молитовне зібрання брацлавських хасидів.

До 1830 р. кількість відвідувачів зростає настільки, що рабі Натаном було вирішено збирати гроші на будівництво Брацлавського "клойзу", тобто, синагоги, що було завершено у 1834 році¹⁵⁰.

В фондах Державного архіву Київської області зберігається справа «Про молитовний єврейський будинок в м. Умань на єврейському кладовищі.» 1891-1893¹⁵¹., де під порядковим номером 12 фігурує школа під назвою «Брацлавська» (оригінал рос.), №№ справи Губернського Правління «60/1868 г. 1 столу». В списку даної справи наявні наступні відомості: «Школа під назвою «Брацлавська», помещается в общественном доме по Купеческой улице». Серед посадових осіб школи: «Староста Уманський міщанин Нусим Хаїмович Лірецман(?) Казначей Старокостянтинівський міщанин Айзик Нісенов Айзинштейн, ученого немає. Затверджений у 1890 році. (приписка «23 червня»)». «Від християнського храму на відстані 300 сажней та на одній вулиці з храмом не знаходиться».

У 1843 році рабі Натан Штернгарц відвідав востаннє Умань на Рош га-Шана та пояснив значення даного паломництва для рабі Нахмана:

Ми бачимо, що на Рош-га-Шана євреї збираються до синагоги, до своїх лідерів. Вони з'їжджаються з усіх міст і сіл, щоб бути разом на Рош га-Шана. Це тому, що єврейський народ уподібнюється отарі овець, які збираються навколо свого пастуха. Коли пастух хоче покликати отару, він сурмить у ріг. Це причина дму в шофар на Рош га-Шана. Пастух, справжній цадик, збирає своє «стадо», шукаючи способів допомогти кожному з них виконати своє призначення¹⁵²

Згаданий раніше прапраонук рабі Натана – Йосеф Штернгерц (після репатріації до Ізраїлю мав прізвище Лев-Кохав) достатньо детально змальовує в своїх спогадах ключові аспекти брацлавського хасидизму. Деякі події (зокрема, поїздки до Умані на могилу рабі Нахмана в дні Рош га-Шана), про які він оповідає, він мав змогу застати особисто, оскільки народився у 1901 р.,

¹⁵⁰ Rebbe Nachman and You. Chaim Kramer, 2013. Breslov Research Institute., p. 21

¹⁵¹ ДАКО. Ф. 1. Оп. 129. Спр. 224.

¹⁵² Likutey Halachos, Netilas Yadayim 6:89

у Брацлаві, а родина продовжувала бути в центрі духовного життя євреїв Поділля, і слідувати традиціям брацлавського хасидського руху. Як пише сам Йосеф, два його дядьки – Авраам з Тульчина та Натан з Немирова були рабинами. Сам він неодноразово відзначає, що виховувався у традиціях брацлавського хасидизму.

Історик Шимон Дубнов наводить приклади того, як після смерті рабі Нахмана громада брацлавських хасидів, якими керував рабі Натан, піддавалась жорстким переслідуванням з боку інших представників хасидизму. Дубнов вказує, що під час поїздок до Умані місцеві хасиди могли ображати і навіть бити послідовників Нахмана, часто промовляли «Нахманчики, брацлавские собаки!» (рос.)¹⁵³. Автор називає брацлавських хасидів ізгоями, які не мають сильного цадика, іронізуючи, що Нахман, незважаючи на свою святість, не може з небес вступити в боротьбу зі своїми противниками¹⁵⁴

Як і дослідники брацлавського хасидизму, Йосеф пише, що саме завдяки ребе Натану була опублікована більша частина література брацлавського хасидизму, і для цих цілей Натаном в Брацлаві була влаштована типографія. В дитячі та юнацькі роки Йосеф мав змогу чути розповіді хасидів, які збирались в будинку його родини. Будинок розташовувався в центрі Брацлава, біля ринку. З головних тем обговорень хасидами того часу він відзначає складність поїздки до Умані на могилу рабі Нахмана. Проте складнощі реалізації даного паломництва лише надавали більшій значимості та сакральності цій поїздки для хасидів, оскільки можливість бути присутнім біля Рабі на Рош га-Шана – найважливіша подія для кожного брацлавського хасида. Йосеф пише, що завдяки рекомендації свого старшого брата Натана¹⁵⁵. в родині – Нуске), він був включений до делегації хасидів для поїздки до Умані.

¹⁵³ Новейшая история еврейского народа. От французской революции до наших дней. Ш. Дубнов. Т. 2

¹⁵⁴ Новейшая история еврейского народа. От французской революции до наших дней. Ш. Дубнов. Т. 2

¹⁵⁵ За різними джерелами – від розповідей нащадків Натана до метричних книг по Брацлаву, бачимо, що так звані «родинні імена» активно використовувалися і нащадками рабі Натана. За інформацією від праонучки зазначеного Натана, його назвали саме на честь його прапрадіда – рабі Натана Штернгарца. Також, в метричних книгах по Брацлаву до 1917 року доволі часто зустрічається, що представники родини Штернгарц називали синів також і іменем Нахман

Як вже було зазначено, поїздка з Брацлаву до Умані в перші десятиріччя ХХ століття була достатньо непростю. Оскільки транспорт ще не був настільки розвиненим, засобом пересування були коні, запряжені у вози, а сама дорога зайняла два дні та одну ніч.

Йосеф пише, як проходило святкування Рош га-Шана на могилі Рабі. Впродовж цих двох днів хасиди танцювали хору¹⁵⁶

До сьогоднішнього дня в моїх вухах дзвенить голос тієї радості, піснеспівів, молитов і душевних виливів навколо «Сіону» – могили нашого рабі в Умані, а також у бейт-мідраші брацлавських хасидів у нашому місті. Як я їх слухав і як я був душевно пов'язаний із ними!¹⁵⁷

Однією з найголовніших дій, які варто виконувати на могилі рабі Нахмана є читання «Тікун Аклалі», який складається з 10 псалмів (включає 16, 32, 41, 42, 59, 77, 90, 105, 137 та 150), книги «Тегілім». Тікун Аклалі необхідно читати вголос і у вказаній послідовності, та намагатись не переривати читання.

В даному, останньому розділі нашої роботи, ми більш детально зупиняємось на останніх роках життя рабі Нахмана, на формуванні того, що наразі в англomовній літературі брацлавського хасидизму має назву "Кібуц Рош га-Шана" (паломництво до Умані на могилу Рабі Нахмана на єврейський новий рік) та причинах вибору саме Умані для його поховання. Зокрема, розглядаємо більш пізні спогади нащадка рабі Натана, що хоча і не відносить прямо до періоду нашого дослідження, все ж містить цінні відомості про паломництво до Умані на Рош га-Шана та обмежені згадки про період рабі Нахмана та рабі Натана.

¹⁵⁶ Єврейський народний танець.

¹⁵⁷ שטרנהרץ כוכב-לב יוסף / בחיי תחנון. https://www.nli.org.il/en/books/NNL_ALEPH990013000520205171/NLI

ВИСНОВКИ

Дослідження джерел з хасидизму часто є викликом для дослідників, оскільки враховуючи традицію ідеалізації центральної фігури хасидської течії – цадика, а також з огляду на те, що велика кількість праць ґрунтується на усних джерелах, які були записані в більш пізній час, могли значно викривлятися з різних причин.

Хасидизм безперечно є значним явищем в історії єврейського народу. Даний рух справив суттєвий вплив на відносини між людьми в громаді, оскільки постає в якості нового принципу організації та лідерства.

Брацлавський хасидизм без перебільшення є унікальною течією хасидизму. Хоча в сучасності це не єдина течія в хасидизмі, яка не має живого на даний час ребе, оскільки в Любавицькому хасидизмі (ХАБАД-і) з моменту смерті у 1994 році сьомого ребе – Менахема Мендла Шнеєрсона не було керівника руху, все ж умови суттєво різні.

Розглянувши життєвий шлях рабі Нахмана можемо бачити, що фактично він прожив у Брацлаві лише 8 років, проте саме в цей час формувалась більша частина духовної складової всього майбутнього брацлавського руху. В цей час рабі Натаном Штернгарцем були зібрані, часто спочатку записані на їдиш, а після перекладені на іврит (оскільки їдиш виступав розмовною мовою для більшості хасидів, а іврит вважався мовою священних текстів, тобто, був мовою знань) повчання та уроки рабі Нахмана, які склали теоретичну базу брацлавського хасидизму.

У своїй роботі ми розглянули передумови появи брацлавського хасидизму, розглянувши історію єврейської громади та виклики, з якими вона стикалась починаючи з часів Середньовіччя аж до періоду життя рабі Нахмана; дослідили основні етапи формування хасидизму як такого, починаючи від його засновника – Ісраеля бен Еліезера (Бешта). Зокрема, більш детально вивчили життєвий шлях рабі Нахмана, формування основних ідей його вчення; дослідили роль рабі Натана в якості найбільш відданого учня та секретаря рабі

Нахмана, який не просто сприяв поширенню вчення свого Вчителя, а й проводив послідовну та структуровану роботу зі збору та впорядкування всіх наявних в нього матеріалів, що стосувалися б безпосередньо Нахмана. В контексті спроби окреслити основні біографічні відомості про рабі Нахмана та рабі Натана більш детально зупиняємось на їх генеалогії. І, хоча, інформація стосовно пращурів Нахмана та Натана не є новою, оскільки розглядається дослідниками в їх автобіографічних та біографічних працях, то деякі матеріали, що стосуються їх нащадків, публікуються вперше. Серед опрацьованих нами матеріалів метричні книги по Брацлаву, спогади нащадків рабі Натана, записані нами в аудіоформаті.

Загалом, з огляду на фрагментарну збереженість архівних документів по єврейській громаді Брацлава по 19 ст. (за матеріалами Державного архіву Вінницької області та Державного архіву Хмельницької області), маємо складність у повному відтворенні інформації про родини р. Нахмана та р. Натана. Проте, варто відзначити, що приблизно з періоду 1850-х рр. до 1917 р. прізвище ймовірних нащадків рабі Натана – носіїв прізвища Штернгарц, що походять з м. Брацлава (а також Немирова), достатньо часто зустрічаються серед метричних записів по єврейській громаді Тульчина, що варто врахувати при дослідженні більш пізнього періоду.

Зокрема, при дослідженні наявних архівних документів, можемо підтвердити інформацію про представника Гаскали – Нахмана Натана Рапопорта, з яким зустрівся в Умані рабі Нахман (згідно брацлавськими джерелами), і в будинок якого заселився в Умані рабі Нахман, оскільки за ревізькою казкою Умані за 1811 рік фігурує Нахман Нусин Рапопор(т), який помер у 1809 році.

Додатково в роботі були розглянуті особливості формування культу паломництва до Умані. Фактично, в основі даного явища лежить бажання рабі Нахмана переселитись до Умані, ближче до єврейського кладовища, де поховані євреї-жертви Коліївщини (1768-1769 рр.), поруч з якими, передчуваючи близьку смерть, бажав бути похований рабі Нахман. Оскільки

Нахман не побажав, щоб його учнями керував хтось після його смерті (не залишивши наступника), він побажав, щоб його хасиди приїздили до нього на могилу, як зазвичай хасиди приїзять додому до свого цадика.

Загалом, можна сказати, що характер рабі Нахмана та його душевні переживання справили суттєвий вплив на вчення та практики брацлавського хасидизму. З дитячих років схильність до відлюдження та окремі одноосібні молитви і звертання до Бога стали важливим елементом брацлавської течії. Особливе відношення до смерті, спроби перемогти мирські бажання (постійне практикування аскетизму), схильність до «виправлення» простих людей, невимірنا радість під час служіння Богу, прагнення до повсякденної радості – все це в поєднанні дало хасидському і загалом юдейському світу цілком унікальне вчення. Загалом, брацлавський хасидизм є унікальним явищем, яке досліджується не суто в історичних та релігійних аспектах, а й в літературознавстві, оскільки праці, які залишили по собі р. Нахман та р. Натан, мають унікальний стиль написання і зазвичай потребують глибинного аналізу.

Список використаних джерел та літератури

1 Неопубліковані архівні документи

- Державний архів Хмельницької області. Єврейський перепис 1875 р. по м. Брацлав – Ф-226, оп. 80, спр. 1167в, арк. 135 зв. – 136 с.
- Державний архів Хмельницької області Єврейський перепис 1875 р. по м. Брацлав – Ф-226, оп. 80, спр. 1169, арк. 70 зв.
- Державний архів Хмельницької області Метрична книга народжень євреїв синагоги м. Брацлав Брацлавського повіту Подільської губернії за 1842 р. – Ф-227, оп. 1, спр. 3827

2. Література

2.1. Монографії, збірки статей, збірки праць

- Артур Авраам Грин. Страдающий наставник. Жизнь и учение рабби Нахмана из Брацлава. · Москва: Мосты культуры. Гешарим, 2007. 488 с.
- Брейтер И. Семь столпов веры. День жизни брацлавського хасида. Иерусалим: Исслед.ин-т.брацлавского хасидизма, 1992. 64 с.
- Рассказы о необычайном рабби Нахмане из Брацлава с комментариями А. Штейнзальца. М.: Ин-т изучения иудаизма в СНГ, 2000. 320 с.
- Учение рабби Нахмана из Брацлава. Иерусалим: Амана, 1991. 293 с.
- Хасидская мудрость. Сост. Лавский В.В. М.: Алетейа, 1999. С.146-210
- Туров И. Ранний хасидизм: История. Вероучение. Контакты со славянским окружением. К.: Дух і літера, 2003. 254 с.
- Йоханан Петровський-Штерн. Штетл: золота доба єврейського містечка. Київ: Критика, 2019. 394 с.

- Шахнович М. И. Закат иудейской религии. Л.: Лениздат, 1965. 242 с.
- Фуркало, В.С. Концептуальні форми хасидизму: монографія / Вікторія Станіславівна Фуркало, Володимир Ісакович Фуркало. Умань: ПП Жовтий О.О., 2012. 176 с.. URL: https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/2070/1/formy_khasydyzmu.pdf (дата звернення: 18.03.2024)
- Авраам Грінбаум. Питання і відповіді щодо брацлавського хасидизму. Санкт-Петербург: «Роспринт», 1992. URL: https://www.nli.org.il/en/books/NNL_ALEPH990011088910205171/NLI (дата звернення: 14.04.2024)
- M. Osherowitch. Shtet un shtetlekh in Ukraine. Published by M. Osherowitch Yubiley-Komitet, New York, 1948. 325 p .
- Збірник праць єврейської історично-археографічної комісії. Том 2. Київ: ВАН, 1929. 426 с. URL: <https://vuan.nibu.kyiv.ua/?newspaper=92068> (дата звернення: 21.04.2024)
- Zvi Mark. The Revealed and Hidden Writings of Rabbi Nachman of Bratslav: His Worlds of Revelation and Rectification. Bar-Ilan University, Ramat Gan, Israel: Academics in the fields of Hasidism, Judaic Studies and Israel Studies, 2015. 385 p. URL: <https://www.libgen.is/book/index.php?md5=E22F1F9BB742ECBB616A7C1DA54ECDD9> (дата звернення: 20.03.2024)
- The Empty Chair: Finding Hope and Joy—Timeless Wisdom from a Hasidic Master, Rebbe Nachman of Breslov Paperback. Adapted by Rebbe Nachman, Moshe Mykoff. Jewish Lights, 1996. 128 p.
- Marianne Schleicher. Intertextuality in the Tales of Rabbi Nahman of Bratslav: A Close Reading of Sippurey Ma'asiyot. Brill Academic Pub, 2007. 664 p. URL: <https://library.lol/main/76B343AF9990BA4DD7660313999033A0> (дата звернення: 26.03.2024)

- Howard Schwartz. A Palace of Pearls: The Stories of Rabbi Nachman of Bratslav. Oxford University Press, 2018. 456 p.
- Zvi Zohar. The Robert and Arlene Kogod Library of Judaic Studies. Bloomsbury, 2013. 416 p.
- Zvi Mark. Mysticism and Madness_The Religious Thought of Rabbi Nachman of Bratslav-Continuum. Continuum, 2009. 322 p.
- Гершом Шолем. Основные течения в еврейской мистике. Под общей редакцией проф. Ш.Пинеса. М.: Мосты культуры. Иерусалим: Гешарим, 1993. 316 с.
- Туров Ігор Вікторович. Ранній хасидизм: вчення та його соціально-історичний контекст. Дисертація д-ра іст. наук: 07.00.02, Нац. акад. наук України, Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського. К., 2013. 350 с.
- Дубнов С. Религиозная борьба среди русских евреев в конце XVIII века. СПб: Восход. 1893.
- Крупицкий З. Хасидизм, его происхождение, философская сущность и культурно-историческое значение. К.: Тип. Лубковского, 1912. 59 с.
- God's Voice from the Void: Old and New Studies in Bratslav Hasidism. Shaul Magid, 2001, 298 p.
- Rebbe Nachman and You. Chaim Kramer, 2013. Breslov Research Institute, 194 pages
- Liebes Y. Studies in the Zohar. Albany: State University of New York Press, 1993. 262 p.

2.2. Статті

- Зацепіна Н.О. Паломницький рух в Україні на прикладі брацлавських хасидів. VI Міжнародна науково-практична конференція «Perspective directions of science and practice», 02-03 березня 2020 р., Афіни, Греція. С. 206-210 (URL: <https://books.google.com.ua/books?hl=uk&lr=&id=G2gHEAAAQBAJ&oi=fnd&p>

[g=PA206&dq=%D0%BD%D0%B0%D1%82%D0%B0%D0%BD+%D1%88%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B3%D0%B0%D1%80%D1%86&ots=iQwO3XFT1Z&sig=uj6fj6sY2zslacHNU23-BSLkvF0&redir_esc=y#v=onepage&q=%D0%BD%D0%B0%D1%82%D0%B0%D0%BD%20%D1%88%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B3%D0%B0%D1%80%D1%86&f=false](https://www.researchgate.net/publication/354111111/figure/fig/1/figure-fig1/1514604-Kuzev.pdf?sequence=1) (дата звернення: 02.03.2024)

- Туров, І.. (2023). Хасидські громади діаспори як актори впливу на етнополітичні процеси в сучасній Україні. Політичні дослідження / Political Studies, (2 (6)). URL: <https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2023/12/9-Ihor-Turov.pdf> (дата звернення: 05.03.2024)

- Малахова К. Хасидизм у ранніх працях Мартина Бубера: OSTJUDEN чи «Світло зі сходу»? Філософська думка, 2019, № 6. С. 81-95. URL: <https://dumka.philosophy.ua/index.php/fd/article/download/374/365/683> (дата звернення: 15.03.2024)

- Рибак О. Концепція раннього хасидизму: витоки та розвиток. Українське релігієзнавство. 2002. № 22. С. 54-61. URL: <https://uars.info/prints/ur/22/8.pdf> (дата звернення: 15.03.2024)

- Кузев В. Проблема зла в кабалістичній традиції. Українське релігієзнавство, 2008. №45. С. 24-31 URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/15146/04-Kuzev.pdf?sequence=1> (дата звернення: 28.03.2024)

- 'R. Nathan Sternhartz's Liqqutei tefilot and the Formation of Bratslav Hasidism', The Journal of Jewish Thought and Philosophy 24 (2016), pp. 60-94. URL: https://www.academia.edu/22788875/R._Nathan_Sternhartzs_Liqqu%E1%B9%A_DeI_tefilot_and_the_Formation_of_Bratslav_Hasidism_The_Journal_of_Jewish_Thought_and_Philosophy_24_2016_pp._60-94_English (дата звернення: 04.04.2024)

2.3. Довідкові (бібліографічні) видання, енциклопедії, словники

- Город Брацлав и его храмы. По поводу столетия Подольской епископской кафедры, именовавшейся сначала Брацлавской и Подольской. Историческая записка. Священника Гавриила Григоренка. Каменец-Подольск, 1896 г. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=7531> (дата звернення: 19.04.2024)
- Брацлавські хасиди / В. Є. Єленський // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2004. URL: <https://esu.com.ua/article-37669> (дата звернення: 12.04.2024)
- Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. Ч. 5: [Акты о городах (1432-1798)]. Т. II. – Вып. 1: Переписи еврейского населения в юго-западном крае в 1765-1791 гг. К., 1890. – 1287 с. URL: <http://shpl.dlibrary.org/ru/nodes/1793-arhiv-yugo-zapadnoy-rossii-izdavaemyy-vremennoy-komissiey-dlya-razbora-drevnih-aktov-v-37-t-kiev-1859-1914> (дата звернення: 10.04.2024)
- Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. Под общей редакцией д-ра Л. Каценельсона и барона Д. Г. Гинцбурга. Т. 4, 1909 г.)
- Энциклопедический словарь. Т. I-а: Алтай – Арагвай / Издатели: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон; Под ред. И. Е. Андреевского. СПб.: Семеновская Типолитография (И. А. Ефрона), 1890. 485 с.
- Дубнов С. М. Новейшая история еврейского народа. Т. 1 : (1789-1848 г.)
- Дубнов С.М. Всеобщая история евреев. URL: https://www.academia.edu/40907035/%D0%94%D1%83%D0%B1%D0%BD%D0%BE%D0%B2_%D0%B2%D1%81%D0%B5%D0%BE%D0%B1%D1%89%D0%B0%D1%8F_%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%

8F %D0%B5%D0%B2%D1%80%D0%B5%D0%B5%D0%B2 (дата звернення: 06.04.2024)

- Дубнов С.М. Новейшая история еврейского народа и французской революции до наших дней, т. 1-3. М., 2002. URL: <http://flibusta.site/a/2728> (дата звернення: 01.04.2024)
- Дубнов С. М. История евреев в России и Польше: с древнейших времен до наших дней. История евреев в России и Польше: с древнейших времен до наших дней. Том I-III, 832с. URL: <http://flibusta.site/b/776391/read> (дата звернення: 01.04.2024)
- Оршанский И.Г. Евреи в России. Очерки экономического и общественного быта русских евреев. СПб.: Тип. О.И. Бакста, 1877
- Гессен Ю. И. История еврейского народа в России : Т. 1-2. Л., 1925-1927.

3. Електронні ресурси

- שטרנהרץ כוכב-לב יוסף / בחיי תחנון.

URL:

https://www.nli.org.il/en/books/NNL_ALEPH990013000520205171/NLI (дата звернення: 04.05.2024)

- Фуркало В.С. Хасидизм рабби Нахмана из Брацлава. Матеріали Міжнародної молодіжної релігієзнавчої школи з юдаїки (6-18 липня 2010 р.) / Наук. ред. А.М. Басаурі Зюзіна, В.В. Черноіваненко. К., 2011. С. 137-146. URL: <https://dspace.udpu.edu.ua/handle/6789/2069> (дата звернення: 01.04.2024)
- Шивхей Бешт. Книжники, 2010. 621 с. URL: https://books.google.com/books/about/%D0%A8%D0%B8%D0%B2%D1%85%D0%B5%D0%B9_%D0%91%D0%B5%D1%88%D1%82.html?id=Y15jkgAACAAJ (дата звернення: 06.04.2024)
- Romana Ambrožová, Marek Čejka, Roman Kořan, Jan Hrubín. The 'Dead' Hasids. Routledge, 2015. URL:

<https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9781315748320-8/dead-hasids-romana-ambro%C5%BEov%C3%A1-marek-%C4%8Dejka-roman-ko%C5%99an-jan-hrub%C3%ADn> (дата звернення: 01.05.2024)

- Buxbaum, Yitzhak. The light and fire of the Baal Shem Tov. New York : Continuum, 2005. pp. 417-420 URL: <https://archive.org/details/lightfireofbaals00yitz/page/n11/mode/2up> (дата звернення: 17.04.2024)

ДОДАТКИ

Додаток 1. Поховання на Брацлавському єврейському кладовищі. Фото
2023 р. (з матеріалів автора)

Додаток 2. Вид з єврейського кладовища Брацлава на р. Південний Буг та млин Солітермана. Фото 2023 р. (з матеріалів автора)

Додаток 3. Поховання рабі Натана Штернгарца в Брацлаві. Вид з боку входу.

Фото 2023 р. (з матеріалів автора).

Додаток 4. Поховання рабі Натана Штернгарца в Брацлаві. Сторона 2. Фото
2023 р. (з матеріалів автора).

Додаток 5. Поховання онука рабі Натана – Давида-Цві поруч з дідом. Фото
2023 р. (з матеріалів автора).

ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА
АДМІНІСТРАЦІЯ

**ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ
ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ**

вул. Грушевського, 99,
м. Хмельницький, 29000,
тел./факс (0382) 76-47-39
E-mail: archive_km@arch.gov.ua
Код ЄДРПОУ 03494439

Вронський М. О.

29.01.2024 № В-75/01.01-18/2024

АРХІВНА ДОВІДКА

В єврейському перепису 1875 року, в списку євреїв, які проживають у м. Брацлав Брацлавського повіту Подільської губернії значиться Штерингорц Дувид Шахнов, 41 року, його сини- Нусин Дувидович, 20 років, Нахман Дувидович, 17 років, Абрам Дувидович, 13 років, Іцко Дувидович, 10 років.

Підстава: Ф-226, оп. 80, спр.1167в, арк. 135зв.-136.

Директор архіву

Начальник відділу використання
інформації документів

Катерина БУРДУВАЛІС

Наталія КУЗЬМІНА

Тетяна П'ЯНКОВА 79 45 59

ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА
АДМІНІСТРАЦІЯ

**ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ
ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ**

вул. Грушевського, 99,
м. Хмельницький, 29000,
тел./факс (0382) 76-47-39
E-mail: archive km@arch.gov.ua
Код ЄДРПОУ 03494439

Вронський М. О.

22.02.2024 № В-339/01.01-18/2024

АРХІВНА ДОВІДКА

В єврейському перепису 1875 року, в списку євреїв, які проживають у м. Брацлав Брацлавського повіту Подільської губернії значиться ШТЕРИНГЕРЦ Шахна Нусинов, 54 років.

Підстава: Ф-226, оп. 80, спр. 1169, арк. 70зв.

Директор архіву

Начальник відділу використання
інформації документів

Катерина БУРДУВАЛІС

Наталія КУЗЬМІНА

Тетяна П'янкова 79 45 59